

п173845/4

ЕРВОНИ ШЛЯХИ

1931

Поетії: Роберт Бернс, Т. Масенко,
Є. Фомін, Г. Саченко.

Проза: І. Дніпровський — *Фалан-
га*. В. Кузьмич — *Турбіни*. Г. Хот-
кевич — *Із сім'ї геніїв*. Вражливий —
Глибокі розвідки.

Нарис: В. Стамбулов — *Мене-
менське повстання*.

Статті: М. Хвильовий — *За кон-
солідацію*. В. Мисик — *Роберт
Бернс*. О. Немеровська — *Шляхи
розвитку американської новели*.
Дм. Грудина — *Шевченко в па-
м'ятниках*. В. М. Зуммер — *Ху-
дожник Михайлов*.

№ 4

— „ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ФЕДЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНЬ РАДЯНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ (ФОРПУ)

№ 4
(94)

КВІТЕНЬ

1931

ЗАПИСИ ОБЪЕДИНЕН

НА РАБОТУ

1931 г.

КР.Пронимит № 2451. 8/III 1931
Зам. № 3820. Тираж 5.000

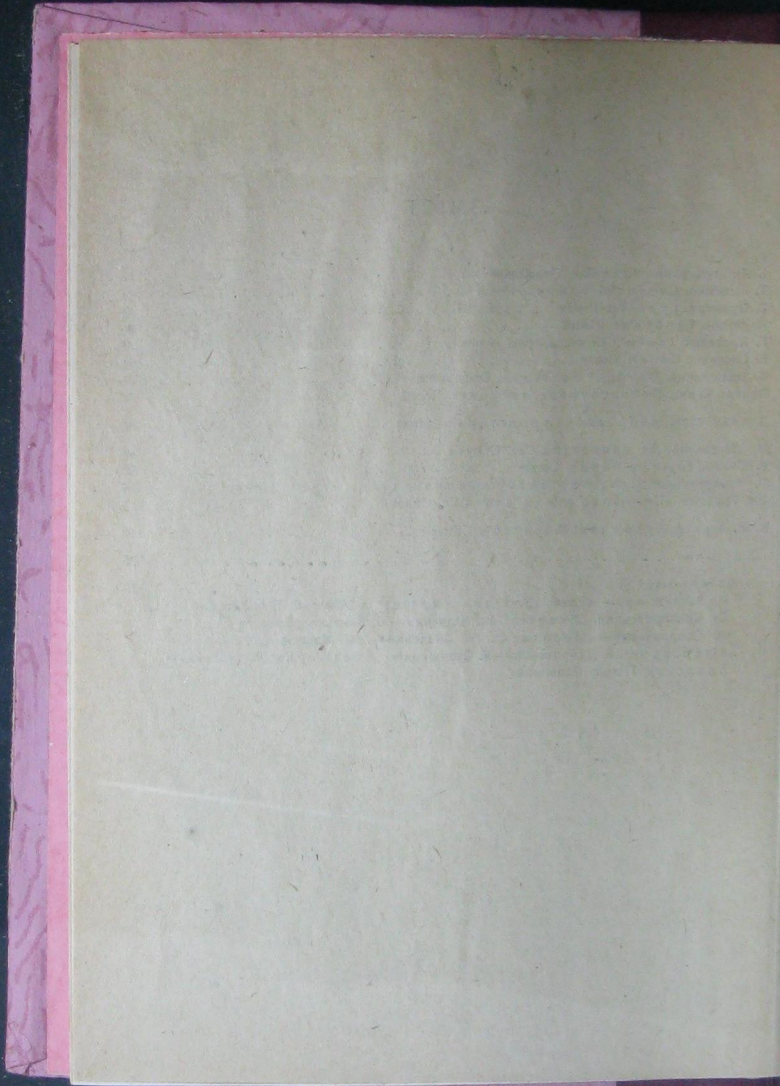
З НАГОДИ 70-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТИ

ЗМІСТ

	стор.
І. Дніпровський. Фаланга. Оповідання	5
Т. Масенко. Степовий комуні. Поезії	44
В. Кузьмич. Турбіни. Роман	46
Є. Фомін. Трибунал. Поезії	55
Г. Хоткевич. Із сім'ї геніїв. Урив. із пов.	57
Г. Саченко. Слово. Поезії	63
В. Вражливий. Глибокі розвідки. Оповідання	67
Роберт Бернс. Вельзевулове посланіє. Поезії	78
В. Стамбулов. Менеменське повстання. Нарис	81
М. Хвильовий. За консолідацію. Стаття	88
В. Мисик. Про Роберта Бернса. Стаття	92
О. Немеровська. Шляхи розвитку американської новели. Стаття	106
Дм. Грудина. Шевченко в пам'ятниках. Стаття	117
В. М. Зуммер. Художник Михайлов. Стаття	134
Хроніка	136
Бібліографія	150
Р. Заклинський — журнал „Західня Україна“ в 1930 р. І. П'ятківський — Ст. Крижанівський. „Енергія“. Ів. Юрченко — О. Влизько. „Книга балад“. Л. Старинкевич — „Молодіяк“. Ів. Ткаченко — Ан. Машкін. „Методика літератури“. В. Дубровський — К. Станюкович. „Пасажирка“. М. Степняк — Болеслав Прус. Оповідання.	

І. ДНІПРОВСЬКИЙ

ФАЛАНГА

(Закінчення) *

ІХ

... Це був не спочинок, не сон, не дрімота. Це було продовження того самого бігу крізь маривні скрики. Невідомо, скільки воно, це безумство, промчало назад ще й в такому летючому сні, але от його підняли на вістрях команд, витрусили з бездумно-закляючих шпалами тіл блеклі іскри притомности, спогад про війну, вечорово-нічний відступ, №№ рот і полків — і повели вздовж р. Любачова.

Після довгих блукань по ярах, мочарах, кушах і лісах тупий топін обірвали десь у степах, на кочкуватих горбках, розтягали й стягали його арканом туманного хрипу і за кілька годин у п'яті густій і важкій, як мазут —

(Корпус розкривав в землі нові позиції)

Ніч-тунель ні за що не хотіла кінчатись, а зрита і збита шипним хрумом лопат, припадала до ніг, потягалась, спухала туманом. Ні слова. Вчорашнє зривалось з людей то хуванням з ніздрів, то кашелем. Зв'язок од плеча до плеча коливався лише на цих звуках. По них тільки і йшло непевне пізнання. Але не було ніяких реакцій. Лише нерви були, як окремі істоти: вони вливались в тіла, ворухились причайно. Здавалось: от-от шелесне імла, тишу розріже крик неминучої підступних колон — все зірветься і знов потече божевілья. Але тиша стояла чедальна, напружена. Вряди-годи її пронизував звук невідомої птиці (значить, кесь ліс) — одноманітно скрипів чийсь немазаний віз чи журавель якогось колодязя — десь близько людське становище. Коли ж ніч, озираючись, одступила, нарешті, в ліси і степи розвіяним клоччям керей, мантий, шинелів — оголились її володіння:

- замкнуто-нікльова спина ріки;
- безконечні руді зигзаги ровів, брустверів, козирків, ходів сполучення;
- обабіч окопів стрічки, груддя і грона голів,
а по ближніх, ще димних, строгих австрійських узліссях - лісах —
- армійські резерви;
- клубки батарей, парків, штабів, телефонів, обозів...

Тільки тепер силуети людей перейшли на фігури і лиця — землісті, дивно чужі і знайомі.

Коромислами й ланками звуків проскакав обережний наказ «не ходити по поверхні», та не встиг він осісти на голови, як зараз же його і порушено: приїхали кухні.

Це була перша ластівка радості, перший проблиск пробудження, кухні бо перекидали злотний місток в зовнішній світ, в далеку повабу його існування.

* Див. „Ч.рв. Шлях“ № 4.

Всі шістнадцять рот негайно схопили свої казанки і по росяних нивах і цілині полетіли й потрохали до своїх шістнадцяти кухонь.

Над пащами парних своїх казанів вигинались дугасті контури кашоварів, і коли біля них в вайлуватих сутінках дерев утворились криві ланцюги і хвосты, вони подібні були на легендарних тварин, що мовчки несли лускуваті лапи і голови в хашу.

В дні позиційних боїв кашовари були: «блюдолизни», «холуї», «боягузи», що морили голодом роти, своєрідні купці і кати, що знали одну-єдину цінність землі — чорно-мідяні кухні свої, і їхні важкі коряки не раз танцювали по спинах безправних споживачів. Такими явились вони і тепер, так і казанки наповняли своєю кашею, ударами і лайками, але вгледівши, що їхнє жирне добро майже ціле, а топоту більше не чути, нежданно розм'якли і самі розсипали по плечах зворушливе димне запрошення. Їли тут же, карачки, навшпиньки, підходили тихо, серйозно, брали порцію третю, четверту, і все: і кашовари, і коні, і пара — все було незвичайне, ранково-роковане.

І тільки тут, біля кухні, народився людський голос. Глухий, далекий, проїнятий дрозом. Тут саме і відбулося щось на манір короткого масового звіту (Кашовар з коряком стояв, як Христос з євангельським посохом, зрозумілий і ніжний, і співчутливо хитав головою).

— замість убитого прапорщика (Люшня розповів, як «він плутов-плутов своєю чорною шаблею поки заплутався...») — команду над ротою взяв Догов-Чех, «легко-ранений уламком»;

— убито в першій, в чоті Люшні: Чернушку і Ваню, цебто Черниха й Ваганяна;

— Тололо, «як не вмер, то ночував у германця»;

— Папакіца — зник безвісти. («Кого ж тяг на палатці Маруса?»)

І інші Люшні невідомі імена і подробиці.

1. Люша Гайдар «попав на німецький фугас, а на землю упала тільки онуча»;

2. Самсон Ковпак дістав дум-дум у живіт і «впав серцем додолу»;

3. Шевчик - Швець «наскочив на самий їхній окоп, а тут максим різнув його пополам і розпиляв наче дошку»;

4. Вівчарик Василь «погиб без ніякої рани, мабуть од паралічу серця»;

5. Микола й Іван, рідні брати Маймаї, попали під одну шрапнель: перший — наповал, а другого «стукнуло в хрест, материне благословення, і навіть не зігнуло...»

(Чудесно врятований розстебнув гімнастюрку і коло нього налипла черга помачати «чудо».)

Потім знов низки ових, овських, енків, укїв, один дзе і два улї.

І знов без кінця: пошматовані литки, коліна, пахи, гомілки, ключиці — вся складна людська анатомія.

Втрати числом:

В другій чоті — 32, в третій — 27, в четвертій — 17...

Приблизно таке ж саме було і по всіх чотирьох батальйонах і, розуміється, за винятком 177, по всіх полках дивізії.

Фінал одвідання кухні: кожний добув (на себе й одного або двох назавжди відсутніх) 3 пачки махорки, ½ ф. сала, 3 банки консервів — і дванадцята рота потекла в свої нові оселі.

Переморені, сонні одноротці Люшні меланхолійно осідали на дно — сірі, бліді, одлучені пристрастей, немов древні християни по древніх своїх катакомбах.

Над темнобурою вогкістю ям, коливанням однотонних фігур, прямими і косими позами повисла втома, нудьга і чекання «германця».

І було чудно, плямно і тихо.

Наче щойно порушені свіжою пам'яттю мертві з своїми ще болючими ранами повставали і посідали округ живих і шелесно ворухнулись в обсіпанні груддя, піску, в хрумнанні ніг і зідханнях.

- Здорово, орли!..
- Здорово, герої мої!..
- Здорово, чудо - багатири!..

По окопах пішов командир полка в супроводі ад'ютанта, двох спішених ординарців і полкового священика. Піхотний полковник - кентавр роздавав урочисто медалі й хрести, ад'ютант наносив на мапу місцевість — розполог полка, маленький о. Пчолкін дарував по п'ять на чоту картинок «Знаменіе августовской победы», «Как немцы замучили рядового Матюшина» і листівку «Как обращаются немцы с русскими пленными» — два клунки святого майна, що релігійно несли ординарці.

Високі гості застряли десь на лівому фланзі роти — і командир виголошував слово. Слова пропливали над мовчазними купами, спадали на сірі горби — сонні, замарені, без настрою, без бажання. Даремне Люшня напружував слух, — він нічого не чув, — а коли на пораду Міхеїча надув «воздухом» вуха, в них влетів шум і уривки суворого речитативу.

— Що він говорить? — нахилився Люшня до Серьожі.

— «До останнього салдата...»

Через кілька хвилин цікавість Люшні повнотою була задоволена. Червоний і добрий і строгий начальник полка зупинився проти коваля, помацав рукою присохлі вже рани і приколов йому до грудей медалью з ребристою стрічкою...

— Винават, ваш - сок - броді...

Рот Люшні пересмикнувся, наче кисет і з лоба закапали краплі.

Обсипаний трісками хрипу і тугими клубками промов, обвіяний м'яким ладаним запахом ряс, в підземних провулках заліг Венденський полк: поперек, вздовж, ниць, горілиць, на сумках, на ліктях — одна довга братська могила.

Спочатку перевтомлені нерви скипіли в якомусь смертному заляку, згодом як сонце спухло в передгрозівій тьмавині хмар циноброю й вохрою, наче живіт породілі, і засипало жовті рови зломами ліній, сміттям і мандрівними калюжами плям, примарні тіла почали кидатись в здрагах.

То пролітало по жилах минуле.

По незаспокоєнім мозку Люшні хмарно - соняшний сон розцвітив і поплів химерні свої візерунки:

... Гунська могила. Округ степ — до самого обрію. Самого сонця нема, а земля і повітря — червоні, наче китайка, і бурштинове небесне склепіння рівне й тверде, стоїть недвижною кригою. Чому це все так, як і коли опинився Люшня на рідній місцевості, йому невідомо, але він почуває: лежить він на самій верхівці своєї могили, і видно йому: до краю землі одна коло 'дної розкидані купки. Це — мертві. Біля кожного трупа: в руках, на грудях, в головах — місяцевида сокира. В далені, раз - у - раз нахилиючись, од купки до купки блукає якась висока тонка жіноча фігура — в якомусь химерному довгому платті, в одній синій смугі матерії. «Мати, — подумав Люшня, — шукає свого мертвого сина». Хотів запитати в неї — «кого?» — але вона вже підвелась, іде до могили, не йде, а пливе - підпливає до нього... Тепер Люшня бачить кольоровий платок, очі і губи, — і цей платок, щоки, уста страшно знайомі, а чії — не може згадати. А вона уже схилилась над ним на коліна, розстібає йому якусь чудну довгу червону сорочку... Раптом відкілась із багряної тьми вийшов страшний гігант, іде прямо сюди, до Люшні, без топоту й шуму, а в правій його руці спис не спис, пила не пила, і Люшня догадується, що це ходить по полі останній німецький салдат і шукає останнього руського. Коли надходить він ближче, Люшня узнає в нім того самого черватоного німця з рухливою ширинкою, але тепер він — од пояса голий, а плечі йому повні, м'язисті, тупі, без голови, навіть без дірки для шиї. Ось безголовий уже в кількох кроках,

ось уже видно його круглий пуп, завбільшки з волосський горіх, він не говорить нічого, але з рухів його Люшня розуміє, що він викликає його на останній поединок («Хто кого?») — що він Люшно не вбиватиме, а тільки наступить йому на груди, щоб видавить з них благання по шади, потім пригадає, що десь тут же, під боком у нього, нова коричнева рушниця з новим юхтовим ременем, що нею можна звалити його здала — мацає коло себе траву — ясию почув в своїх пальцях траву, також червону і теплу, — але винтовки нема, і його рука натрапляє на саме дерев'яне держалло сокири. І Люшно робиться страшно, що той роздавить його своїми важкими підощами. Раптом синя жінка оббиває ноги йому, бродить руками по його голому тілу, благає його рішити двобій жеребком, але безголовий піхотинець сміється («Чим він так гучно сміється?») — і його сміх розлітається по червоному полю зривним кінським іржанням. Одчай придавлює Люшно до землі — ні ноги, ні руки не слухають, — потім він зауважує між грубими литками німця новеньку блискучу сокиру, робить рух, один шалений стрибок — і схоплює телефонну трубку. В той же момент гігант затискає ребра Люшни між своїх сильних костяних колін — ребра хрущать — Люшня вислизає з - між ніг, б'є його по плечах, в те саме місце, де мала бути його голова, раз-за-разом, то ліктями, то кулаком, але голе тіло туге і тверде, наче гума, і на кожний удар тільки пихкає: пуф, пуф, пуф... Люшня задихається. Люшня хоче кричати: «Здаюсь!» — раптом хватає його «за пояс» — безголовий ковзається, падає, — Люшня шукає його горла, і знаходить те саме слизке, зворушене регітним ржанням («як барабан») — вгризається зубами в м'ясо — солоне, пружне, і в цей момент бачить, що це не німець, а — сама Оксана. Маленька Оксанка, мабуть, щойно ссала її молоко, бо обидві груди її — пахучі і мокрі — повні, справжні груди Оксани з родимою цяточкою збоку, з синявими тоненькими жилками. Радісний крик. До задухи. Тепер Люшня хоче розказати дружині своїй про війну, про атаку, але атаки згадати не може, ніякого бою ще не було, він — дома, в своїй задимленій кузні — тепле дихання Оксани доскоче йому ніздрі, лиця і вуся — духало хукає: ху, ху, а цитринно-ласкавий горен шелестить своїм м'яким шовковим шипінням: шшш, шшш...

Люшня конвульсійно кинув ногами і розкрив очі — переляк, подив, непорозуміння. По поверхні землі летіли настріч одне одному: тупіт ніг і знайоме моторошне шипіння. В першу мить не хотів прийняти безжальної дійсності, ще хотів трошки побути в чарівнім краю, але знадне воздушне відіння уже заплуталося в шип, перелетіло рови і крикнуло над колодязем.

— Подуцай листа від Оксани!..

Це вскочив в окоп сибіряк з зайцем в одній руці і цілим ворохом полотна, запасок, спідниць і білизни в другій. За ним посипались вниз: Маруся, Сербюжа, Міхеїч, ще, іще — панічною ланкою. Просто полем туди і сюди бігли люди з казанками окропу, з жареним м'ясом, кольоровими клунками, а по безпарканних голих дворах тріщало кудкудання, жалісний скрип журавлів — все швидке, нереле, задимлене. Дві шрапнелі гризнули крайню сосну молодого узлісся і на самому хвості хода сполучення закрутили одна на одну своє зеленаве здивовання.

Многоверстна братська могила непорозуміло підводила д'горі заспані голови і обводила ними воєнний пейзаж — ті самі розірвані хмари, синьо-зелені озера лісів, похмуро-потайну ріку, і окопи, окопи, окопи...

— Сар-ра!.. Сар-ра!.. — передражнив сибіряк квокітний клекіт гармати. — Чуєш, Маруся? Вони кличуть твою Сарру...

Задавивши ковтком переляк, мідноликий Маруся засвітив на округло-повнявих губах і випнутих вилицях таку незвичайно інтимну усмішку, яку, мабуть,

робив у виняткові часи виключно для одної дружини, потім притис до грудей її удавану талію — і поцілував себе в зігнутий лікоть.

— Вилка! — прошепотів містично Міхеїч, опанувавши попереду всіх найзагишніший куток козирка і вкрившись скаржним благанням. — Пристрілка шрапнеллю. Зараз він візьме нас на гранату...

Швидкі жабошкірі димки проскакали високо над ямами. З-під шипучих газиривів з вогнистим оскалом фантастичних зубів бризкала жовта злоба і клювала замрійну беззлобність. Добродушність злітала, западала кудись в глибину, в капамуть земляної сірости, а намість неї ковзала блідь — плямами й смугами. Приріпівши миттю до стін обідну зігнутість спин, стискали свої почуття, але всі до одного думали, що вже почалося.

Невпинний ворог, мабуть, також покотом гнав цілу ніч свій переслід, підсунув уже до другої ріки свої корпуси і знаряддя гігантської кузні — і ричить глухим привітом.

Але шрапнелляна пристрілка по новому фронту йшла вельми повільно — з обрахунками попадання, з розважними павзами. Наче німецька оркестра наплавляла свої інструменти, почавши з найнижчої ноти. Ранених іще не було і почування безпеки осідали на смажність калатання серць, на жовтизну перестрахи.

Приголомшені душі витикались, як равлики.

Майже ціла чота Люшні, що побувала в австрійськiм селі, частину ретельно сховавши, другій частині шукала негайного вжитку: тут же, на очах коваля, розпочато взування, передягання. В перший черк препаровано одіж жіночу: гаптовані сорочки вкорочено і пущено по кострубатих плечах; запаски роздерто на вулиги і вгорнуто ноги — волохаті, запалені, скорчені — що це були за розкішні онучі! Сам вождь піхотного наскоку приніс «ціле дівоче придане»; гімназист — невеличку чорняву сковородку і пів пуда сала; санітар і молодший Маймай — плісняву кадужку і цілий пучок мозолястих рук поліз в привабливу молочну - біляву пахучість бриндзи.

Після безгримного гриму і походно - швидкого другого сніданку на сцену виступив заєць. Він був червоний, смачно підсмажений і струмував тонким лоскітним запахом. Правда, цілком він ще не був готовий, але таємний мисливець в одну мить змайстрував з Марусиною сіна багаття і під однотонний грюкіт пристрілки зміясто - стрибки язички зацілували жирну смаженю.

Вся наявна чота приповзла і прийшла на кухню Чугаєва і навшпиньки отаборила роботу його апетитом, жадобою, ласкою.

Відавши певну данину бистроплинним чуттям — від страху до захоплення білизною дармових онуч, Люшня так - сяк впорядкував свою пам'ять.

Чудний сон, голоси, передгрозна - затінений ранок, тютюн оплели його стрічками дивного настрою.

Проте, найголовнішу роль в цьому складному процесі відіграла його нагорода. Медаль 4-го ступня — опукла, кругла, блискно - нова з ребристими крилами банта — вона висіла з лівого боку, проти самого серця, виділяючи тепло і проміння. Все фронтове життя з останнім його повним напруження днем вона прибрала в своє святочне офарблення. Разів три новий кавалер обмацав прилюдно всі три свої рани. Всі три були вони незначні й небойові (од рурки й підкови — та хто про це знає?) і не давали права йому на шпиталь, але це було красномовне посвідчення участі його в боях, а значить і законна підстава на співчутливу увагу, на повагу, на славу.

— От, братця, — зідхнув він про всіх, демонструючи присохлі вже плями, — боюга була так боюга... і чого в она не вдарила трошечки дужче, — мацав він паху, підборіддя і лоб, — лежав би я тепер на білих простинах та попивав собі чай з мармоладом...

— Та хіба це рана? — тикав йому сибіряк в злипле на лобі віниччя рижого волосся, підпалюючи спинкою зайця. — Це, вибачте, муха напачкала...

— Добра муха,— хухнувши писнув Серьожа в щербету пісню уламків.— Ви, дядя, з цим не жартуйте. Це може бути зараження крові, дике м'ясо або гангрена...

Більш нічого про ковалеві рани не сказано, але навіть цих покровно - заступницьких слів було досить на певну зарядку самолюбви й екстазу.

— Да, братця. Чуть - чуть не попався в лабету до німців. Ну й жара, так жара. Збіглись всі разом: ми і вони, руські і німці. Два цепи друг на друга з штиками. Хто кого? Хто не видержить? Хто перший кине винтовки? Дивлюсь: наші швах, усе падають, падають. А я винтовку держу і біжу сам один на колону. А перед мене німчура, здоровий - здоровий... як не лопне. От - от ковірне мене пилкою. Аж глядь я управо: підняли руки, ідуть наші браття в полон. Тут став я стовпом і не знаю: куди мені. І згадав я, друзя, свою любезну жону, свою малютку - реб'янка, і так стало жаль...

— Сукни же ти син,— урвав хрипким докором Чугаєв, повернувши од теплому диму лице і граючи хижими бровами.— Брешеш же ти, як собака. Та ти ж і в очі німця не бачив... Га? Да?.. Ану скажи: який він: рижий, як ти, чи русявий, чорнявий?..

Зарожевілий, добрий, вранішній Люшня, перед яким шойно пройшла туманна картина Оксани в дощі, одкрив обурено рота і... ніяково засікся (Зеленаво - придимлені зуби сусід, що вже почували хрумання заячих кісток, обліпили його іронією). Даремне він включав свою пам'ять в темряву вчорашніх боїв — перед ним зіяла якась густа порожнеча — дим, грім колісниць, вогні — і ні чийого обличчя. Кінець - кінець, силою волі вирізав він з силуети «здорового» німця круглий носок черевики, що придавив був його багнет, зігнуто руку з синьо - зубчастим крайком, чудно - рухливу ширіньку, особливо ясно: ширіньку, але голова була як у того, ві - сі - ні, наче зрізана з шиєю.

— Гав — та й зуби стяв. Дідчя мати видала, що сова зайця їмала... — коливав сибіряк свого зайця на вогні, на сміху й на прислів'ях.— Ех, ти! Сидиш ти, братан, тут в окопах, воші годують, про Оксану гадаєш - мечтаєш, а твоя Оксана не дура. Ого! Підсипався до неї пленний австріячок, і лежать вони десь ввух під колицею... Австріяці — ніжний народ. Це для тебе він ворог, а для баби це друг самий перший...

— І харрашо,— просвітив співно Люшня крізь реготливе стаккато жадібно - чекального круга.— У мене хоч пам'ять про русько - австрійську війну буде, а от... твоя красавиця, що всі коні лякаються...

— Моєї жони ти не займай. Ти з нею свині не пас... Ех ти, Люшня, Люшня... Ти й справді дурна дерев'яна люшня.

— Люшня — да. Та ти знаєш, гадюча тайга, що значить «люшня»? Та вона всі вози держить на світі... га? Ударила моя банка консервів тобі в патрет, а ти вже й радий, що ранений, полетів в околоток... Проснав три атаки в воронці...

— Які «три атаки»? Це була одна контратака...

— Найшовся учитель. Канешно, атака...

— А я говорю тобі, рижий барбос, контратака...

Casus belli в один момент виріс в піраміду Хеопса. Гарячі дебати поділили жовтаво - захисну суцільність на два ворожі табори. (Кругло - сіра соняшна пляма, як амбразура, туло дивилася крізь хмари й шрапнельні димки на окопи.) Сторона ковала випирала руську активність, сибіряк і його однодумці — скоріш заради майбутніх ласощів — пасивну. Активісти: «Ми самі розстріляли свою артилерію». Оборонці: і перший і другий раз була «не артилерія і не кавалерія, а кулеметні команди». Перші: «Почалася велика загальна атака». Другі: Німці, мовляв, «два дні тому прорвали фронт наших двох армій, а ми хотіли одбити свої позиції» і т. д.

Попри всі суперечності, коваль, як завжди, переміг, але це була Піррова перемога: зрадлива уява його одразу пронесла перед очі йому Оксану в обіймах австріяця — занозисту кепку, новеньку синю шинелю — і на потьмарену радість

його осіла бездумна задума. Спів, скрики і кашель шрапнелі розлітались, як зрадницький сміх, а зрізана рівними скибами земля на валу була свіжа і золота, як загорілі ноги Оксани. Великий психолог Чугаєв в ту ж мить розгадав вражіння свого удару, і хотів своїм звичаєм взяти реванш, але тепер вже не прямо, а скісно, через безпечний об'єкт для насмішок — Марусю.

— Ти що ж задумалась, Марія? Де ж ти діла твого Іосифа? га? Скоро вже в тебе буде Ісусик? Ми прийдем всією ротою на хрестини. Візьмеш мене за кума?

— Не займай чоловіка, — війнув хмарно Люшня струмком досадного буркоту.

— А ти що за такий аблакат? З кого зняв картуза? га?

Фамільярно - визивний сибіряк мазнув жирною рукою по кашкету Люшні, кашкет з'їхав з куделі на лоб і впав дном на розстелену на колінах ковалеву гімнастюрку (там ішла бійка з «комахами»). І тут несподівано трапився епізод, що перевернув все шкереберть. Чугаєв підняв лівою кашкетом до носа і прочитав через всю білу підшивку напис хемічними буквами — вголос: — Па п а к і ц а.

— Братани, диви!.. От наш герой героєвич... га? Зняв картуза з свого брата - товариша...

Вражіння розриву шрапнелі над тім'ям. Нещасний картуз нетерпляче пішов мандрувати по цілому вінку пальців. Коли ж він, нарешті, порядком черги дійшов до Марусі, той в - шепіт, напіврелігійно перечитав лапатового написа, потім крутив на шершавих долонях, мадав за козирьок, вивертав підшивку, пропахлу двома гатунками поту, — наче десь в брижках її був захований і зниклий його товариш, або принаймні розгадка його трагічної долі. В його очах заискрилися слюзи. Сам же Люшня так і сидів на затерптому кренделі ніг, — звисівши вниз своєю добродушну рослинність — знищений, жальний, шафранний.

— Ах ти ж, індус ти, індус мародорський. Та ти знаєш, що за ці штуки тебе повісити мало? га? — Сибіряк побідно вклиняв в непорозуміло - підняті голови і без того туге приголомшення. — «Папакіца»... Пропав, як собака на ярмарку... Знаєш що, друг, — облив своє смагло - таєжне лице тим стриманим усміхом, під яким ковзається сміх, — тепер ми тебе перехрестимо. Нехай то був: Папа - кіца, а ти будеш: мама - кіца...

Переможець зневажно кинув картуз на мідну куделю розбитого ворога і приплеснув на маківці клубний регіт підземного зібрання.

Тимчасом другий «герой» не токмо поспів, а вже й пригорів на задніх ногах і на клубі — і одкрив свою власну — заячу сторінку.

Гарячі очі, смачно - одкриті роти уже жували його на зубах своїх мислей, — знову беззлобні, піднесені, добрі. І тут хтось вронив мотив іншої, загально окопної теми. Це була тема миру. Вона жила в усіх головах і серцях, і потайна, і явна, завжди близька, завжди бажана, чекаючи слушної хвилі. Прокотилась вона по грудях, брудних сорочках, закурених сохлих губах і заграла на них самоцвітами. Ще заєць лежав на галицькій рушнику, а вона вже облипла усім своїм комплексом: руським «білим царем» і сатаною - Вільгельмом, що «склав свою чортову біблію і йде проти бога», іменами своїх і чужих генералів: пресловутим Миколаєм Миколаєвичем з шаблею - корою, І'адко - Дмитрієвим (Люшня згадав Тололо в момент напування водою), Гінденбургом, що «п'є по 20 бутілок вина»; Макензеном, що «воює халангою» і т. д. і т. ін. Але це все було другорядне, чуже, що заслоняло своє, головне, найлюбіше. Незграбна думка викликала вже загаслі картини миру, оживляла, гойдала його на руках, гладила, пестила, а над жовтими днюнами ровів щебет уже переходив в погрозно тупі удари гранат і мортирне рикання.

— А от, братця мої, — просувався Люшня під козирок санітара (Маруса хобляво - любовно горнувся до нього) — поясніть ви, хто знає, мені: яка разниця; Прусія і Русія? Що там прусаки, там у нас русаки, а тут руснаки... Родичі ми, чи що таке?

— Умгу. Родичі, — посміхнувся лукаво Чугаєв, оперуючи зайця. — Твоя бабка та їхнього діда од села до села за те самеє вела...

— Ніякі родичі! — вскочив в радісний гомін «учений» Серьожа. — Прусія — це германці, тевтони, нащадки древніх гунів. Русаки — це з простої, народньої мови, а по - книжкому — руські. А щодо русин, то це галичани, це справді одна галузь слов'янства... От. От через що ми й воюємо. Бо всі наші племена розсіпані по всіх державах і скрізь їх обижують... — Далі Серьожа з легкістю юности проскочив в історію воєн і, раз у - раз засікаючись на кожнім розриві, нескладно розповів про війну семилітню, тридцятилітню, столітню і шведську, що знищила $\frac{1}{4}$ населення Швеції...

— А ти звідки це знаєш?

— А це ми вчили в гімназії...

Вустюки допитно - здивованих брів тупо зійшлися на зашарілім немитім обличчі добровольця, потім пройшлися по його худеньких, розстебнутих до половини грудях, земляних стовпах і димках — і знову вцепилися в зайця.

— А я, братця, — мажорно зірвав людську павзу Люшня, — думаю так про сялов'ян. Раз їх скрізь зобиджають, раз вони недовольні під турком чи під агліком, нехай в один день збирають манатки, продадуть там двори і хати, і йдуть всім гуртом під Росію. Місця у нас, я думаю, досить. Куди хоч: хочеш в Сибір — будь ласка в Сибір, хочеш в Крим, на Кавказ — милости просимо...

— Ерунда!.. Прийшли з Борозни та чорт зна що зверзлі... Це, Міхеша, тобі, ти йдеш позаду всіх, подучай задню лапку... Ти, Серьожа, умнику мій, щоб тебе дівчата любили та нічого тобі не жаліли, — подучай свою ляжечку... Ти, Маруся, страхополох, на тобі заяче серце, легені і почки. Ти, Люшня, богатир, повні штани магатив... що йдеш попереду всіх, один грудь на грудь...

Сибіряк старанно - любовно одрізав був шматочок грудинки, простяг його урочисто Люшні, та раптом вернув назад і послав його, посипаний сіллю і сміхом, під свої закарлючені вуса.

— На здоров'я! — найшовся Люшня, але в той же момент засмутився. Хотів був підживитися кашею, але каша була несмачна, несолона і млосна. За нього навмисне забули, а тимчасом він переживав свою потайну драму. Це все пахне цілим моральним розгромом. А там — одна сотня кроків — тріщить розсіпана зграя качок, і даремне лежать чудесні сорочки - онучі! Одну хвилину він повагався — чи варт ризикувати життям? — потім помацав своєю флягу, немов його мучила згага, пройшов обманно - лінивою ходою поки сховався од неприємних очей, далі швидко - швидко югнув ходом сполучення в ліс — і попрямував на привабливе кажання.

XI

Крилаті лапи війни пронесли свій кігтявий тупіт по мирному, вчора ще білому селищу — острову зелені. Ще вчора весела ланка ідилічних хаток од страху вгрузла в ґрунт, безпорадно зняла догори безголові шиї свої — димарі, жалюно оскалила вікна і двері — колоті рани на трупах. Горбатою сіриною дахів, старчаючою формою поз вони не просили навіть пощади, а стояли безмовно, покірно перед неминучою долею. Раз - у - раз по них скакали стакани, димки і скалки, а ближні ліси з грудним шумом зідхали до дна, як гігантські ракушки.

Щось подібне на совість обізвалося в грудях Люшні, але магнетна сила гаптованих сніжно - білих онуч потягла його до колодязя — одна мить — і він уже з селезнем під бантом медалі, озираючись, ввійшов з - за причілка в крайню, в найстаршу, кривотелесу мазанку.

В закурено - ґмавім її внутрі уже було все розкидане і перемішане. Серед тлілих ковдр, кожущаних рукавів, древніх халаяв, підшов, ключця, запаху дьогтю, сиру й домашніх тварин, здавалось ще плавав запах газдині, газди, дитячого

вереску, немов перед втечею розвішали тут вони на гвіздках останні свої погляди — непорозуміння і розпачу. Перед чорними зябрами печі (на комині лебідь), перед іскристим комбінованим дощато-солом'яним вогнем на кривоногим ослоні зігнулася спина якогось окопника і меланхолійно штурхала щось кочергою.

Обслідивши негайно й ретельно скрині, полиці, кутки, Люшня ніяково спивав посеред руїни і око його впало на покуг. Вірніше, не око Люшні, а два чисті ока — великі, чітко окреслені ока — владно стали на нім і прикували до себе його раптову розгубленість.

Психічний удар. Хвилина недвижності. Подих — ротом угору. Крізь шрапнельні розриви — в долоню: калатання серць: свого і пташиного. Потім: стид і зів'ялість. Тоска і пригноблення.

І все зразу ж померхло: нагорода, запаски, смаження.

І були тільки: очі. Чи вправо чи вліво Люшня — вони повертали за ним свою дивну німу всевидючість.

Це була уніятська Мадонна.

«Така сама, як на шаа».

(Така сама, як та, в Августовських лісах, що знялася над полем боїв, над смертю і ранами).

Тимчасом заніміння, подив, тоска перелились по жилах Люшні і скипілись в психічну молитву.

Так: спочатку тріпнувся жаль до самого себе, а з нього родилась потайна, самому Люшні невідома молитва: про життя, прощення, примирення.

Але це була тільки перша реакція на несподівану зустріч. Справа в тім, що єдино реальне і гідне уваги Люшні — це перш над усе було його я, далі — його оточення, нарешті: суспільні походження руського: правда, звичай, релігійсько-австрійський «бог», до якого Люшня ставився з певною дозою іронії. Отже, після очмаріння релігійний страх коваля пішов вниз — до повного спаду. Словом, ще мить — і ворожа богоматір втратила всі свої жажливі властивості. Стала навіть не ікона.

Просто на просто: жінка з дитиною.

(— В сільській намітці, в поликах, з дівочими нарукавнями —).

Голе, якесь юхове таке немовля, сиділо у неї на лівій руці, розкидавши пухляві, немов підперезані ніжки.

І дивно! — чи передгрозний задушливий ранок кидав на неї таке світло з вікна, чи невідомий художник навмисне подав її в косих проміннях — але стояла вона як —

(— Оксана —)
на пероні
в

д
о
щ
і

— на рижо-верблюжому фоні будівлі —
а головне:

вона підіймала —
підіймала! —

(— свою
голу

дитинку —)

А вона (— розуміння й печаль —) неодривно, чатно дивилася впрост голу-бим своїм поглядом, всотувала в нього неспокійний зір коваля і тільки здригала руками — дитинка хиталась од вистрілів.

І мати й не-мати.

Не богиня й не-жінка.

І раптом, раптом здалося Люшні, що строгість її розм'якла й розтанула, що вона — (ніжна, рум'яна, така страшно - проста) — замінить йому відсутній портрет Оксани його, що вона може зробитися нашою, берегтиме од куль і гранат, що вона лише проситься зняти її зі стіни і однести її звідси туди, на люди, в окопи...

Тоска і радість, як ртуть. Припливи й одпливи вагання. Він наче чекав од неї словесного потвердження своєї власної вигадки, потім дихнув їй в лице обережністю — і приступив до знімання. По руках бігав трепет. Уже підняв був з — над цвяхів поточену шашелем раму, вже розплутав павутинно-чорняву верховку — як вона конвульсійно забилася. В тім'я, в серце, і лікті Люшні густо застукало — іскри та шуми.

То затріщало в окопах. Кулемети й гармати. З лісів і в лісі, там і там навкруги загарчали зграями залпи. Ще залпи. За залпами залпи.

Люшня машинально кинув її (— повисла вона на гвіздках —), зігнувся перед вікном (— вихор крику, пилу і молій —), безтямно спіткнувся об ослін (— сезень випав із рук —) і просто полем полетів стримголом на позицію.

Поки Люшня домчав до окопів свій розхристаний жах, кавалерійська атака дійшла апогею.

Велетенська підкова ровів, загнута шипами в ріку, пропустивши зухвалий нальот, замкнула його Любачовським кільцем і спустила на нього з цепів накипіло - причаєну злобу. По курно - димних площинах серед зривних фонтанів землі шугало ниряння і звиви фантастичного ключчя людю і конеподібних створінь, здиблених морт, шаленого льоту зігнутих ніг, освітлених бризким спалахненням. Миготливі зуби та ікла всіх мастей і ґатунків пожирали свою галасливу поживу. Всі звуки од тупого бухання рушниць через дріботливе шиття кулеметів до завивання ґранатно - шрапнельної зливи летіли жужжом туди і гризлися в зловісній п'яні і розривах.

Дванадцята рота стріляла.

Майже всі були в сумках і скатках, накинутах як попада, наче ця амуніція опинилася на своїх місцях не через одягання, а впала згори і повисла на стовбурах;

криві частоколи землястих фігур поприпадали до валу, до вікон бойниць і захилились в злобному захваті;

кілька чоловіка беззбройних, що загубили вчора винтовки, юляли, як черви, по дну і кидали ногами на стріли, немов одбивались од гадючих укусів;

один салдат, очевидно денщик, що ніс своєму офіцеру обід, ошелешено бігав з судками в руках, поливаючи свій переляканий шлях бурою підлевою;

врятований вчора Маймай стояв на колінах обличчям у тил і побожно молився. Він розкиданим рухом тикав на груди короткі хрести і бив приземні поклони.

Він, мабуть, втратив всі свої відчуття, бо коли Люшня наскочив на його обряд, він припав головою в пісок та так і обмер в релігійному трансі — всі скакали йому через сумку;

у телефоністів, мабуть, зіпсувалось сполучення: то один, то другий хапав від товариша рурку, вигукував в неї: «штаб!.. штаб!..» — потім кидав апарат і т. д. — а з коробки тонко і скаржно ячало в три голоса.

(Хуртовина звуків, огню —

Пози і лиця: в тінях, скриках і танці).

Непорозумілий, кричущий без крику Люшня з розгону вловив ложу своєї рушниць в вікні — і в очі йому влетіла атака.

(— ! Вихор ніг, сидел, списів — роз'ятрені крила!..—)

Але влетівши разом, вони раптом одстали і пустили вперед одного — свого найголовнішого. Він вилетів з тьми, немов з розриву шрапнелі, і летів страшно

прямо, прямо на дуло Люшні — немов по залізній дорозі. У його вороного коня — видно було навіть здаля: вороного коня, — здавалось, — тільки дві передні ноги, якими він кидав, згортав під себе сувій мерехтливого простору. Власне, сам простір котився цій двоногій тварині настрів, а вона кругло кидала його за хвіст, і в зривній безтямі тягла за собою молнійно розкремене облако. Обабіч, перед ним і за ним, швидко бігли і лізли круглі, овальні і головато-довгасті димки, як стадо овець до криниці. Ось уже з двох ніг стало чотири, всі чотири попереду, далі цілий пучок колін і копит — і стало видно — верхівця. Він туго пригнувся в сідлі над самою гривою, розкидавши крила свого плаща чи шинелі. Люшні навіть здалося, що він щось кричав зайно-поширеним ротом. Піднята вгору шабля його рубала попереду льоту коня, наче з блиском мола повітря.

Не встигнувши навіть зарядити рушницю, Люшня вирвав з бойниці П, важко присів і косо наставив багнета «під груди!» — коневі. Ще він угледів цілий дощ бульб, що вставали з поля од куль, потім вибух і дим — і картина урвалася. Не пам'ятав, щоб міг в таку мить заплющити очі, але найголовніше пропало. Схопив лише: голе сідло і комашливе ганчір'я. Звільнений од вершника кін, не керований більше вуздечкою, ні на мить не змінив свого напрямку, але він, безумовно, почув відсутність сторонньої волі, а може і зайвість безумного погону, — бо якось чудно кинув копитами в боки. Можливо, що й він був поранений разом з хазяїном. Можливо в його ошалілим тваринним мозку прошуміла своєрідна реакція — він якось на скаку зупинився і — це його погубило. Не дійшовши окопа кроків на сім, він метнув на той бік земляного бар'єру свій зігнутий шал — і впав головою на насип.

Біло — запінені ніздрі парно дихнули ковалеві в приглушене вухо.

З падінням коня завивно-тріскучий концерт пішов на розлад і пониження. Згуркотлива згрижа гармат почала роздроблятися на гримання бубонів, розгуглені павзи вривалися в стрекотливе шиття, тільки ще колотилися незграйно звуки рушниць, немов молоти в повном'язистих руках по ковадлах — по скінченні зварки.

Чорні безформенні точки безладно літали по полю, тягнучи кужільне крик-ливе охостя. То були колишні коні й комонники. Ціла батарея з - за спини Люшні, відкілясь півкругом з - за хат з усіх восьми гармат стріляла за річку, де тікали провулки й шляхи очманілих жовтавих хмарок — поодинокі ворожі верхівці.

Поле свіжого бою ваяло бистроескізну картину розгрому — версти на чотири в околі.

Можливо, під наполомою рваного пилу і диму, користуючись огородами коней, буграми, воронками, падаями, в тривозі й багні, в паніці й ранах воно бігло і лізло назусп'ять за гадоподібну ріку, так само, як вчора західні руські полки, а по нервах телефонних дротів од рот до полка, од полків до штаба дивізії і т. д., по канавах того самого корпусу переливались захмеленим гомоном вражіння.

Брижі пінної радости стікали в окопи Венденського полку.

Дванадцята рота була на стані екстазу.

Тво командира, Догов-Чех, за статутом, напував своїх підлеглих безстрашністю; його перший міністр, розуміється, і «вистрілів перший і бомбою зняв лейтенанта», тобто переднього вершника; рачки з затишного кутка, з своєї шинелі, немов черепаха, з біблійною бородою своєю виліз жалібний брат, — він «перший почув якусь тупотняву і догадався, що це кавалерія»; зітканий з самого сонця юнак переживав романтичну хвилину рівну, хіба що хвилині любовного трансу; Маймай з розстебнутим коміром пропагував силу свого амулета; кожний лимонним лицем кружляв округ зіплених спин і втирав зідхання й смішок в свої довгі мавп'ячі долоні. Артилерія, що була вчора по своїх цепах і протягла в колесах безгласне прокляття всього полка, дійшла кульмінаційного пункту

фурору. Іржаво - шершаві обличчя піхоти раз - у - раз повертали назад, звідки ще виривалось високими дугами ухання й свист — свою масову подяку, обійми, обожнення.

Запахи, звуки і фарби — все враз розцвіло, відновилося.

(В хмарах веселим цвітистим коромислом повиснула райдуга).

Сила, певність і гордість — по жилах.

В хрипному тембрі голосів немов по ретортах качалося щастя.

Аж от (в самому розпалі хули ворогам і самокупання в соняшних ваннах удач) крізь вигуки й шум всі ясно почули якісь надзвичайно тонкі звуки не звуки, щось подібне до телефонних гудків або кошачого зойку. Вони ішли із - за правого траверса. На їхню втомлену скаргу і заклик затрепавали всі голови, а ще через мить найважчій радомська халупа обвисла останками інших халуп, чот і роїв затінила захисним кольором звуковий куток батального ескіза.

Замилений, підкреслено - чорний на золотому валу кавалерійський кінь звів з козирка гарячо - запінену морду свою, облямовану ремнем з срібними цятками й кільцями, і раз - у - раз подригував племінними колінами, немов ще до цього часу був в нестримному гоні. Він повільно, але глибоко роздував животом блискучий пасмурний сідло і чорно поводив недовірним набрякло - опукленим поглядом. З його шляхетно - нервових і ще незадоволюваних ніздрів і стікала та скарга — двома теплавими парними трубками.

Григорій Люшня завивав тенета своєї турботи коло німецького гостя.

Боячись, однак, витикатись з ногами на вал, він спорудив у стіні якусь подобу приступок і, укріпивши на них свою присадкувату вагу, намагався зняти сідло або принаймні полегшити болючі попруги. Ні настрій, ні подих його не поступались конячим: коротка шия його то нал - валась верьовками вен, то пірнала надовго між плечами.

— А - а, Вільгельм Гінденбургівич. Попався, ссобака...

Цей вступ, яко вождь, проказав зухвалим своїм баритонем Чугасв. Усміхнений, збуджений, він ще на ходу розчепірів широко пальці над рухливими кінськими ніздрями — і ті хухітно хряпнули.

Рій протесту й обурення в той же момент заскакав по визивних орденях кавалера і дружно вищирив очі, зуби і бороди.

— Дурень ти. Чим він тобі винуватий?.. — (Люшня).

— Та він храбрый... на скотину й на жінку... — (Міхеїч).

— Братці. Краще добийте тварину... — (несподівано м'яко й сердечно Маруся).

— Іч, який Круп... А якби ти був ранений?.. (Маймай).

— Патріот називається... Сердешний жеребчик... Доїздився, хлопчик... — (Серьожа, глядячи шию, лоба і холку)

Негайно знайдено й рану: уламком бомби в грудь і лопатку.

І сразу ж сіро - зелена зів'ялість осіла на скупченнях лиць — і вони засмикались в здорогах точно так, як тоді, коли новобранці за Саном угледіли щелепи цигана. Та от хтось чи Маймай, чи Маруся вронив несміливу думку «оддати його «ветенарові» і зробити всеротною власністю — пропозицію шумно ухвалено, і заролілися пляні: «Коли ротний не дозволить забрати його в обоз і годувати казенним вівсом, — скластися хто скільки може, і годувати цілою ротою, а в поході — на спину сідло і хай їде, хто слабший на ноги». Тимчасом ініціативний юнак подав нову думку: по імені місця придбання — на р. Любачові — прозвати його «Любчиком». Загомоніло: Воронько, Ворон, Яструб, Орел і т. д. з царини кольорів і зоології. Цілком несподівано хтось зауважив, що це «не кінь, а кобилка» — регіт, розсипчастий сміх — і задзвеніли в'язки імен і прозвищ жіночих.

— Берта, дядя, нехай буде Берта, — захилювався Серьожа. — Це вже не сантиментально, а поважно, правдиво і звучно...

Відчувши удар свому реноме, привідця нежданного клевету ніжності вискочив на окіп, і забігав навколо чорного крупа, розстібаючи потоки реміння.

Тичба людей, немов за командою, ринула йому на поміч.

Моментальний малюнок:

Доброволець схопив за повіддя і всіма своїми складовими частинами захо-чував «детку» до вставання —

Маруся — Маймай (одна нога на валу, друга на приступці) розправляли й підводили ноги передні —

Чугаєв — Люшня намагалися дати рівновагу заднім —

Кілька чоловіка з лопатками кинулись прокладати «для неї» через окіп щось вроді земляного трапу —

і тільки Міхеїч на краю козирка — за диригента і спостерігача.

Тонкі телефонні трубки — гудки загудили густіше й сум'ятніше. Великі, густо лаковані очі закрутились в зусильно-округлих орбітах.

— Вставай, Берта, вставай... — термосило кобилу протекційне мимрення й булкання.

Вигук робочого ритму і — півтора десятки людських грудей плюс одні кінські обмінялись важким однотайним зідханням.

— Братці! — замотляв бородою Міхеїч. — Він ще живий... Він тікає...

Нова картина:

кроках в двадцяти від окопа піднявся сам ранений чи приголомшений вершник, — і кинувся навтеки. Він, очевидно, зарані чекав за собою догоні чи кулі, бо пугав свою сполохану путь, наче заєць.

Один момент остовпіння, розбризк по бойницях — і пальба по цілому ротному фронту.

Ошалений раптом Люшня, що так і стояв на валу коло самої шиї кобили, стріляв стоя, не цілячись, і після кожного вистрілу од нього зривалось:

— Ага! Упав чортяка! Упав...

— Братці, диви! Попала! Попала...

Хором:

— Он — он, він знов піднімається...

— Он за сідлом, за сідлом повзе другий...

Курява, метушня, телефони.

Ближня батарея, мабуть, не зрозумівши в чім суть, просвердлила кудись за ріку чотири тривожні гарматні.

А тріск усе ширше і вище. Вище і ширше — по цілому полку.

Коли ж сцена дійшла найвищої точки звучання, по той бік Любачова щось клацнуло так, як зубами клацає огир, повітря туго звисло в трубу і подуло шиплячим обуренням. За одну мить, поки летіло воно, полк осипався в нутро своїх сховищ. За цю ж мить радість збігла з облич, як піна з морських берегів, і лиця, що шукали рятунку в землі, прибрали одного кольору з нею.

Мортира упала поперед окопів. Вибух був такий колосальний, що весь попередній тріскучий концерт розплескався жалюгідним нявчанням.

Гнів, ненависть, сарказм розсипались зграєю похоронних уламків.

— Чує душа моя смерть. Господи, помилуй!... — зашепотів в своєму кутку, відбивши його від Люшні, біблійнобородий Міхеїч. Невидючі очі його, каламутно націлені в тил, кудись за ліси, блискали йому з — під долоні: він старовірно христився двома стрибкими кошавими пальцями.

Химерний новгородський крамар дивно угадував смерть: вона не забарилась приходом.

Табун здіблених хтивістю огирів заклацав зубами. Другий. Третій, четвертий демони злоби прошуміли холодом крил, упали на землю і розскочились в різних місцях криком чорного смороду й полум'я.

Захват — ніяковість. Нерозуміння — тоска. На стрічній взаємній злобі людські груди замкнулись і шукали об'єкту для вибуху. А він був тут таки — недалеко.

Він сам звернув на себе увагу: «Берта» забила на насипу. Зрушені ніздрі її застріляли в окопи пінними клубами стогону.

Але тепер вона не була безпорадна тварина — це тремтіла частина тієї досади і зла, що летіла із-за Любачова. Чорний її змилений бік (мило кучерявими зборами) подригував, як зуби насмішки.

Раптова ненависть підступила до серця — всім без жодного винятку. І коли сибіряк наставив «Берті» дуло на лоб — ухвала замотала всі голови. Але Люшні цього видалось мало. Він скинув з своєї рушниці байнета, встромив цівку її в стиснуті губи кобили — глухий удар, крапельний бризк — і самосудець угледів, що рушниця його лопнула на кінці і роззявилась дзюбом кричущого селезня.

Струнно-духовий німецький оркестр почав свій прелюд до танцю, а через кілька секунд і сам танець тіней одиночками, парами й групами завихрив над ка-навами.

Погрозлива райдуга, сіне хмар'я близької грози задушно повисли над передчуттями, шорохом, смутою.

І тут хтось засміявся за бруствером. По сміху Люшня пізнав «наче знайомих», обернувся і — витріщив очі.

З рушницями, в скатках і сумках перед ним згинались два привиди: Яшек, вчора вражений сонцем, а другий — Папакіца.

XII

Дійсно, ці два повороти подібні були на привиди не тільки своїм удавано-мертвим минулим, але й теперішнім зовнішнім виглядом. Карлуватий худий полячок був жовтий «як жовч» (порівняння Люшні), ще прозоріший лицем, ніж тоді, як його волокни на обніжок, а б. комедіант, матовий, з кучерявими бачками був зовсім сивий — в одну якусь моторошну мить з портрета Пушкіна він обернувся на Аксакова.

Воїстину, тіні загиблих прийшли одвідати місце останнього свого страждання!

Проскакавши по вигуках радості, ще в путі до своєї чоти новоприбулі розсипали в'язки й скалки з темного свого вчорашнього. Цей увесь день Яшек (скривлений рот видавав його поглум) — «прожив в шпиталі, спав на матраці, їв білий хліб і бачив, як доктор патрав коліно салдові, а штабовий штабскапітан лапав сестру-жалібницю»... Сюжетна лінія пригод Папакіци заплелась і екстра і ординарно: він — «чотири рази перепливав плавом ріку, ходив чотири рази в атаку, був на штиках», потім до нього в цепу «підкотилась до самого серця мортира («як Черних», — зауважив Люшня) і він почув, що «в голові наче черва, а волосся лізе, як каша». Хто, звідки й коли переніс його через воду, він не міг пояснити: він — «прокинувся в брагській могилі»...

Остовілий Маруся в перший момент був не пізнав, потім враз застогнав на дружніх плечах, як Радко Тололо, пивши воду, далі раптом ізняв два картуза, з українця і грека — обидва з однаковими написами, і наповнив їх щерть зідханням, переливним смішом, напівмістичним подивом.

Не зважаючи на сильний обстріл, за п'ять хвилин майже вся рота перебувала на скоротечних оглядинах: по два, по три прибігали обережним в'юнком колоском, припинали на мить карачки невіру свою і, наливши її пересвідченням, розтягали його од флангу до флангу.

Тимчасом радомська халупа збилася вся під козирком коваля, звідки звісила знівечену голову «Берта», мацала, нюхала воскреслих друзів своїх, кидала плечима на вибухи і пильно зорила обом їм в роти, наче чекала вильоту звідти найбільшого чуда — чуда самого миру.

Тоді гарматний концерт замість іржання й виття зазвучав би їм сміхом, пісню, гімном.

Але слово про мир не зривалося...

Більше того: сами «братці - друзя», ще вчора такі фамільярно - прості, одверті, свої, вкрились тепер якимось таємним димком лиховісности. Папакіца був хмарний, відчужений, наче колір його голови змінив в самій основі його безсловесно покірний «душа - чоловіка» характер. Таке ж було й слово його: жар-фонне, густе, пересмикане в здригах іронії. Та коли йше перший так - сяк був по-дібен на себе, то другий цілком перевтілювався: з рухів, пози його, овечо - блакитних очей блимало щось зовсім нове, хиже, вовче - недобре.

Почутливий Люшня одразу ж признав, що все це не даром, що принесено щось незвичайне, але була тут одна зайва присутність, що вислинила в коло хмурих вусів і борід свої насмішкуваті пухнаті вуса - карлючки, наче також відчула поживу, — вона в'ялила і жалила ширість.

— Змова Фієска в Генуї! — пропищав фальцетом новий претендент в гумористи - Серьожа, перекинувшись з сусіднього траверса. — Гар - гарр, та й не вкусиш!... — передражнявав він звуки пристрілки (Хтось розповів йому ще в тилу про цінність кожного їатунка гарматнів: шрапнель, мовляв, 100, граната — 150, мортира — 300 і чемодан — 500, і він, розцвітивши своє дитяче лице, продовжував в - шепіт свій обрахунок): 7300... 7450... 7750...

Низка шрапнелів одна одній у хвіст розкльовали всю бухгалтерію скрекотом злобних уламків. Змовна купа вп'яла одне одному смертний острах пальців і шок і скипілась під стінкою бруствера, наче гралась в панаса. Шматок стакану, завбільшки з яйце, ударив в рушницю Люшні і скотився на спину Міхеїчу.

Сибіряк з глухим сміхом вловив ще гарячий шершавий метал і приклав його до щоки Марусі. Папакіца аж звизнув, хавкнув губами і вдарив обидчика в зуби. Голіаф якось комічно присів, потім приклав до носа долоні човном і демонстративно понів свою образу, розуміється, до свого ротного.

— Падлюк! Мой первий куля на твой холова...

Папакіца замотляв кулаками вдогонь і витер волохату руку свою ще теплим зазям попелом.

Тоді інтимність зібрала і зблизила голови.

— Все, друзі, (з польським акцентом) — пропало! — проголосив приглушено Яшек. — Войни більше немає... (Павза. Шрапнель: недолють) Довоювалась руськая армія до самого краю... що й нема уже армії...

Люшня (змовно - тривожно) Розбита?

Яшек (крізь зуби) Розбита і продана...

Серьожа Єрунда, дядя... 8250... 8400...

Яшек (позір на добровольця з — під лоба. Печально) А розбив нас не німець в боях, а свої генерали. («8550»...) Продали нас, друзя, свої воєнні вожді - полководці...

Люшня ... тікати — добрі молодці.

Яшек Не ті, що в сирій землі годують вошей разом з салдатами, не малі, а великі — в звіздах і еполетах...

Люшня ... в орденах і штиблетах...

Папакіца Што ти мутиш - каламутиш, говори: міністр М'ясоєдов.

Яшек Да, генерал міністр М'ясоєдов.

Кілька голосів «М'ясоєдов»...

І тільки. Чи не вложилось все зразу в мозки, чи саме ім'я було порожнє, чуже, десь поза межами корпусу, де знали і то вельми туманно лише двох - трьох своїх генералів, надзвичайно малих проти рубак — верховного. Було навіть якесь невдоволення, як тоді, коли сибіряк заціпає релігійні мотиви. Два слухача, невідомі Люшні, один у фуфайці і крагах, другий з двома шрами через щоку і губи — навіть позіхнули і втомлено встали. І лише тоді, коли Яшек ще раз повторив, що цей міністр живе в Петербурзі, що він «самий головний в снарядах», свідомість туго закліпала.

Люшня Значить, вроді генерал Людосдов?..

Яшек Да, генерал - адъютант М'ясоедов - Люоед. Влюбився старий дідуган в якусь молоду книжню - графину і завів шури-мури... Всю казну передав їй на руки... («8700... 8850... 8950... — Шелесний рух карачків. Болюче чекання свиснозавивного граду). Що мало іти на войска, на оружіє, прахом пішло на платки, черевички, брилянти, шовкові бруслети й спідниці. (Важкий віддих підняв усі груди) А як не стало казни, дав телеграму Вільгельмові тайну і продав нас од фронту до фронту...

Шепітним х о р о м Зрада, зміна...

І як зловорожий приспів — новий розрив, на цей раз уже мортира. Лячний розбризк очей. Туга пантоміма панаса. Вогненна хмара — і купол крику, свисту і кашелю.

Земля простогнала до дна, як ранені груди.

Дика, страшна новина стиснула лоба Люшні розпаленим обручем. Всі три рани йому разом занили й заскеміло в потилиці. Крізь близько стиснуті лікті і плечі ковзало щось незграбно - важке, неподібне ні на чуття, ні на мисль, якесь тупе приголомшення, а очі стояли опукло - тугі, каламутні і жалні. З рваних чобіт, подертих штанів, пасмуг не збройових і збройних пошкоджень блимали корчі всіх трьох баталій на р. Сані.

Яшек (По павзі)... І скільки, друзя, руських полків, кавалерії, артилерії, все подав німецькому царю на срібному блюдечку... І де яка часть, і де телефон і де який секретний секрет — все на чорному списку... А Вільгельм йому маніфест: так і так: закрути й поклади мені в ноги усю вражеську рать... І оддай мені Перемишль (Серьожа безжурно: «Він вже забрав Перемишль») і всі крепості, і зажену я руських в Сибір, на Байкал і на Дальній Восток, а з Росії зроблю собі царство... (Всі головами, як коні в жару). А їхні военні заводи, що робили винтовки - патрони, закрий і спини, розбери станки і замки і роби для їхнього темного войска духи, бутилки і пудро... І тепер ми голі, друзя, як соколи, а німець - Вільгельм кришить по білих салдатських костях чугоном, залізом та сталлю...

Чемодан обірвав йому мову. Перекинувся він через фронт до колодязя, рвонув своїм чорно-вогненим вулканом до самої райдуги (— чорна дзвіниця —) затрусив густо навислими хмарами і з них часто, часто посипались краплі. Потім блиск сизо - синіх шабель, синя п'ятьма і півнеба задвигтіло в обвалах.

Люшня Стріляє небо й земля...

Маймай ревно перехрестився; за ним, немов за командою: Папакіца, Серьожа, Міхеїч, салдат у фуфайці і крагах, салдат з двома шрамами, салдат у папасі, салдат в однім черевіку, а в другому чобогі. Маруся зідхнув і задивився скося на небо. Яшек тонко тремтячими пальцями перехопив пухкого кісета Люшні і почав крутити цигарку.

Салдат у фуфайці і крагах Це, братці, пахне тюрмою... Розійдись і — мовчок. І нікому ні слова.

Мамай і Міхеїч сполохано встали і, заплутавши очі в ногах, зникли за траверсом.

— Неправда цьому... Це ворожа провокація... Наш государ цього б не дозволив ніколи... Це наклеп... — вихлюпнув залпом Серьожа і піднявся й собі, маніпулюючи театральними жестами.

Яшек (з покровним докором) Дурень ти... «Государ - імператор». Та ти знаєш, сірая порція, що його цариця — німкеня рідна сестра самому Вільгельмові?..

Серьожа Це нічого не значить... Не смієте ображати царську фамілію!..

Я ш е к ... що вона грає в одну дудку з міністром? (Удар. Ще удар: переліт) Один, братці, ранений салдат в шпиталі, трижди ранений, отой, що йому одрізано ногу, показував мені фотографію, — так ви знаєте, що там написано? (секретно - притишеним шепотом) Цар і цариця плачуть, а наслідник - цесаревич питає: «Чого ти, папа, плачеш?» — Я плачу, детка, за руськими. — «А ти, мама?» — Я плачу, детка, за німцями.

Л ю ш н я Значить: тобі, папа, поцілує, тобі, мама...

Я ш е к Та що ви хочете з неї? Та ж її свої німці дорожчі... От вона й дбас за них, береже, день і ніч молиться богу... Та знаєте ви, як вони, їхні плєнні - германці, та живуть у нас на Уралі, в Сибіру? Та нашому командирі полка так і не снилося. (Салдат з двома шрамами: «То тожє німець проклятий...») Всі сплять на пухових подушках, жалування — сто цілкових на місяць... (Голоси: «Сто цілкових?!») Сто карбованців катеринкою... всім білий хліб, кава з кавієм, чай, сало, масло, жаркое - маркое, водка з наливками...

— Шша, братці, ходять барбоси...

Наче вирнула з диму й вогню, з лівого флангу показала тонка фігура Догова - Чеха. За кілька годин, коли на фельдфебельських його погонах повисіла назва нової посади, він густо заріс шорсткою корою суворости, а смужка білої марлі на лівому оці надавала йому вигляду яструба. Він ішов, як завжди, непроникливо - сталевий (все перед ним одтагалось «з дороги!» — стискалось, шмаркалось) — за ним безплатний його ад'ютант, кавалер, а далі густим караваном уже розбите на роти, тупало тупо те саме вчорашнє поповнення, несучи на палях іржаві мотки колючого дроту...

Я ш е к (ковтаючи дим) Здорово, орли... Що ж це ви без озброєння?

Венденці глумно - печально скривили роги, а Люшня затиснув в руках скалічену свою винтовку, «щоб і цю, бува, хто не позичив», і строго, критично проважав шкеляні фляги, ту саму мотузьяну амуніцію, той самий страх і винувате прищулення.

— ... Що ж це ви, братці, смієтеся з воєни? Га!?

Одноманітний стук фортифікаційного приладу переливався окопами — бездумний, порожній. Дві сині - сині і довгі смуги матерії — дощові хмари бистро ішли на окопи із - за чорних лісів, з косим дощем, пидлом і прохолодою.

— ... От коли вони надумали з дротом... А де ж ті окопи, що були тут раніш? що строїли наші сап'єри? Дванадцять рядів колючих рогаток! Розібрали все, затаскали, зрівняли з землею...

Яшек здригнув і засікся. Вісім труб шиплячої злоби із - за Любачова дули прямо на зібрання. «Змова Фієска» стекло трінула — вісім тварин дихнуло своїм зеленавим диханням — клад вогнених пащ — і Люшня почув, що «полячок» одною рукою здавлює йому плече, а другою розгублено шарить і ніяк не дістане своєї спини...

Озвірілі огидні димки крутили над горбами ровів злораче своє задоволення.

Вістка про ранення Яшека в міміці, в шепоті й скриках в одну мить облетіла весь ротний умісток. Чи з дружніх чуттів, чи з непереможного потягу в чужій рані заздалегідь пережити свою, на запах першої рани почала переливатися проща. Стоя, сиди, близька і здаля обсервували то чагарник із гранат і шрапнельні цвіти, то задихану працю Міхеїча.

— Господи, помилюй м'я грішного...

Біблійнобородий жалібний брат (рижний ранець опинився на сцені) розплався над Яшеком, звичним рухом заголив на голову гімнастюрку з сорочкою і обнявив вузьку ребристу коробку, обтягнуту суцільним шматком полинялої жовтої матерії. На цій коробці, нижче ключиці, і була рана завбільшки з Серьожину сковородку. Хоча самому раненому, мабуть, і дуже кортіло угледіти місце болю свого, — він дарма витягав навскоси жовто-прозоре лице і непорозуміло крутив на долонях денце шрапнельного стакана, наче це була покришка для дірки в його скелеті.

Притишення, сумнів, печаль осідали на землісті лоби, плуталися в клоччі борід і чубів, а синій дощ уже налетів і урочисто скакав по гімнастюрках, шинелях, палатках лапатими плямами.

Л ю ш н я (криком тривоги) Друзя. Чому ж не одвічають наші оруді? Серьожка і не треба, раз немає атаки!.. (З відомим мотивом) Дощику, дощику, зварю тобі борщику...

Я ш е к (слабо) І не буде, братці, одвіту... Навряд чи ми вдержимся й тут... Наші батареї... розстріляли по кавалерії... всі свої запаси...

Зараз я йшов од штаба полка... і чув од самих батарейців... По п'ять штук на гармату... чотири шрапнелі і одна... граната.

Далі кожний, не спускаючи з погляду рани, по черзі, після довгої павзи (павзи одбивали розриви).

Салдату пасі А потім що ж нам, нехай убивають?

Салдат в однім черевіку, а в другому чоботі

Де ж це видано, братці?

Салдат з двома шрамами То вже не война, а душогубство.

Папакіца За што мой уб'є на дальокая Австрія?

Маруся (Надувся натужно і спорожнів од зідхання)

Л ю ш н я Що ж ми, друзя? Раз генералам війна непотрібна, то нам... начхать їм на еполети та ленти!.. (Патетично) Це зрада. Не інакше, як зрада. Та якби не ця зрада, хіба б він побив таку нашу силу? Наш корпус, сімнадцятий корпус, корпус сибірський... Та ніколи в світі! Та ви повірніться: чому вони не стріляють, наші свистьолки? «Дожидають атаки?» «Жаліють заліза?» А наших костей їм не шкода? Та засип його військо градом - дощем, щоб він сто двадцять літ чухався... га? Отак, як він нас. Чуєш, як бубухкає. Бу - бум! бум!.. Хмари! Гори Карпати... Земля лопнула! Чорти в пеклі лякаються. Грр... Фююв... У - уій!.. Вже не видно й полка... га? «Немає патронів?» — так заключай тоді мир, розпускай по домам, не роби більше калік та контужених, не набивай м'ясом землю...

Салдат у фуфайці Ну й заключай, який мудрий.

Л ю ш н я І заключу!.. Не злякаюсь... Раз так, твою так, вставай, як один, піднімай білий флаг і... роби перемир'я...

Із - за ріки, мабуть, зауважили рух по окопах і забарабанили по всій лінії роти. В діло вступили вже всі калібри артилерії: кольорові голови, гриви і коси шрапнелі, відьомські пасма гранат, чорні запинала і віяла мортир, кратери чемоданів — все літало під чистим дощем і звивалось в танку з пловками, дροжем і реготом.

Окопні прочани і змовці кинулись врозтіч і рознесли по ровах уривки неокінчених мислей і образів. Там і там під прикриттям козирків, під захистом стін злипались летючою тривоною куп і, включившись в шум труб, повторяли, переливали з ушей до ушей повість і детальні описи ранення Яшека.

Ще Міхеїч не скінчив перев'язки (він перев'язував навхрест і хоча наверхнув цілий горб своєї вати і марлі, «сковородка» ще проступала) — як по всьому участку пішла веремія. Перша чота стала центром всієї роти, Яшек — її духовним

вождем, а Люшня — його першим апостолом. Не одстав од них і салдат з двома шрамами. Епічне оповідання першого, в найцікавіших місцях розірване вибухами, оббризане солоними софізмами і прислів'ями другого, пересмикане жестами третього, що наче сміявся своїми почварними сизими шрамами, — робили магічне вражіння.

Немов прорвалася гатка і ринула повідь таємних думок і догадок, жалю і образ, загнаних в саму середину. Зате і форми тепер набирали вони виборно-дошкульної. Наївне злилося з цинічним, пошана з блюзнірством. Дрібне і велике, особисте й загальне погнало перекотиполем по всій життєвій магістралі: од «взводного» командира, що «взяв собі найкращу білизну і чоботи», через фельдфебеля, що «знає тільки одне: по мордам», через кухню, м'ясо, консерви з хробаками — до штаба полка, дивізії, корпусу, плеснуло вище по армії, перекинулось в тил на столицю, розплилось по селах, де «зобиджають наших жінок і малюток», блукало по всьому простору, спрагло шукаючи ще якусь особливу причину «нашої муки», щоб звалити її, змішати з сарказмом і тванню. Все видавалось значним, ворожим, підступним, але головне скакало по сохлих губах, ковзало мимо мозків і оздобляло своєю невловимістю.

Блискавичні злами і завали котили над крупним синім дощем своє колісниче двигіння.

XIII

— Грицю... Я, мабуть... до шпиталю не йду... Я в Росію... не хочу... Я за царя... воювати не буду.

Перев'язаний цілим медично-кустарним сідлом, відкритий палаткою в формі зеленої ризи, з печаттю обиди, гніву й одчаю в очах, Яшек раптом устав, вмовив на ложу безбагнетної рушніці своєї паху і, копаючи дулом круглі ямки — побрів не до ходу сполучення, а вздовж окопів, між зигзагами траверсів.

Прийнявши слова його як закон, Люшня міцно й любовно поклав йому руку на талію, і ранений вождь та нежданий апостол його понесли свій новий глалог по нових катакомбах.

(... До бога й царя тобі зась! Не займай...)

... Цар це цар, щоб ти знав, а не твоя харя невмивана...

... А чого ж він не заключає миру, раз воювати нема в нього пороху?)

(... А в плену ти думаєш: рай? Тоже спухнеш од голоду!)

... Плен то не штука, та як пропишуть в газетах, пошлють на волюсть приказ, сплять хату, пустять жінку під церкву?)

(... «Держава! Держава!» А чого ж вона, сука, забула за армію?)

... Да, вам, чортам - мародьорам можна сто літ воювати...

... М'ясоєдов, генерали, цариця —

... зрада, плен —
мир...—)

— хватали Яшек - Люшня випадкові фрази й слова з таємно скупчених куп під кожним козирком, в кожнім куточку, що давав захист людині. Всім було трепету, крику й праці. Міхеїч ганьбив всі шгаби, повні «немца - ізменніка»; Папакіца — всю владу; Маруся держав грека за рукав і попереджав про розрив; Серьожа «народною мовою» викладав філософсько-громадську науку Платона; салдат у фуфайці і крагах речитативом читав урядову відозву «Не здавайтесь в полон»; екстатичний Маймай потрясав «Августовським видінням»... Незабаром з'явилися якісь «галюцінери», «сочіністи», «домократи» — зашестіли таємні ганчір'єподібні видозви. «Хто ворог?», «За що ви, салдати, ллете свою кров?» — і окопи пішли чорторями.

— Хто ж гроші гребе за ції шрапнелі? — трагічно питав салдат в однім черевку, а в другому чоботі. — Фабриканти!.. Банкіри!..

— Хто дасть мені другий раз життя? — калатав себе в грудь салдат з двома шрамами.

(... Капіталь!.. Дандарелі!.. Карпати!..)

Здавалось Люшні, що така ж «суєта» зашуміла по всьому полку, корпусу, по всій рускій армії — і в серці його бурувало щось нове, самому йому невідоме, велике, строге й святкове. Навіть клишоногий коліна його спотикались частіш — од нежданої п'яної радості. Можливо, в цім многограннім процесі не малу роль відігравав синій дощ, точно такий, як тоді, коло станції. На цей раз з лісово-степовим вітром прийшов теплий абрикосовий запах, а з ним осінній вечір в саду, де Григорій - Оксана уперше розкололи тасмний горіх свого молодого життя за рік до законного дозволу, а на них з тихим стукотом падали стиглі смажною кров'ю напоєні фрукти, на сорочку, на груди, волосся... Цей образ хотів затримати довше. Поняття простору скрутилось пружиною — і все: хатинка і кузня його край села, дощечка з руками дороговказами і числом жителів: мужчин 1100, жінок 1301, і та перша й одна з всіх жінок «любезна жона» здавалась близькою, можливою, десь тут, за запною зливи. І коли одкривалися в хмарах калювини, в його душі творилося теж щось подібне: таке ж синє, розірване й збуджене. В самих звуках війни під такий здіблений настрій була якась терпка насолода моторошним.

І всім в цей момент Люшня був близький, всім брат і над всіми герой під ореолом «білого флаго»...

«Мабуть, це перед лихом» — то яснів, то хмарнів з обличчя Люшня, але в грудях було так же повно, туго і строго.

Незабаром однак прокотилась чутка про другу рану, третю, четверту, а далі пішла уже ціла серія ранених.

Другим номером став вістовий ротного — Малик, чорнявий, такий же худий і малий, автомат, що в ніч і огонь однаково байдужно розносили доклади, накази й команди, він — «отак собі йшов», несучи якесь розпорядження свого нового шефа, потім його «наче вкусила бджола», він механічно «ланув себе за с...» — і вже по руці догадався про рану». На третю чергу припало разом три новобранці, — одною шрапнелею. Малик проніс мимо Люшні непристойну рану свою, наче коштовність, а три юнаки — як свічки, або наповнені чарки...

Всі чотири поразки були порівняно легкі, і тому, як завжди, з кожного кутка прилипали до біло-рожевих бинтів і моталися круг них запалені заздрощі. Але щодалі трепітне мливо людей пішло прискореним темпом.

Коромисло окопних вісток раз - у - раз перекидалося через чотирикутники траверсів тривогою скриків і театральної міміки. Сусідні роти, десята й тринадцята, з обох флангів живим телефоном в обмін на чужі ділились своїми новинами. То звіди, то звіди виринали й самі об'єкти: в голови, в плечі і груди — в кольорових вуздечках і шлеях, в тих самих східних тюрбанах, уже без рушниць, без металю і шкіри, тільки в шинелях наопащ, темносні од синіх околиць, плямні мокрі — вони махали всім картузами і криком життя кричали кандидатам на рани:

— До побачення, братці... До побачення.

Артилерійський оркестр витискав цілий жмут громохкого — басових нот, справляючи проводи. Нйти в цьому хаосі будь-який лад, угадати можливі участки обстрілу було неможливо. Тимчасом в ньому була жахливо-прекрасна, гнучка і рухлива система. Кожне попадання було там на обліку. Воно йшло методично од роти до роти, по всьому полку, по широкому фронту цілого корпусу. Спочатку розриви кричали позаду й попереду, але зробивши неминучий свій перельот-недоліт, допались вони до підземного житла, до сірого, мокрого їхнього населення. Над флейтами уламків шрапнелі, барабаним босм гранат зривно котили труби мортир — гелікони. Розколола джем обвалів земля рикала і ржала.

— Аваав - аю!.. аваав - аю!.. — кричав десь надричний Договський голос.

Це знов почалась канітель з цим незносним поповненням. Покидавши свої бльокки - дроті, воно металось ровами, стрічалось двома панічними хвилями, а комбінований дощ з шумом, похоронним виттям і весільним посвистом куполами літав над пантомімами розпачу.

Всім здавалось чомусь, що там, де їх нема, там «менше стріляє», туди з загрозлених місць збігалися цілі хвості і, звившись в тремтятьчі калачики, кільця й мотки, чекали нового удару. Близький, а власне черговий розрив втоптував страх в саме дно, потім раптом підіймав його навпола і гнав до нового, також тимчасового і непевного затишку. Майже вся рота розбилась на такі мандрівні частини. Однак, ці мандри й були за причину розгублення й розбрату. Безпечний куток, куди залітала нова зграя тіл, зустрічав її криком і лементом, викликаючи в свій черк скарги й протест, а через мить уже обидва гурти, сороконожкою ніг кочували на нові місця, несучи просьбу, стрічаючи тюкання й мукання.

Ідучий задушливий дим, перемішаний з пилом, під ситом дощу плазував при самій землі страхітливими формами. В самих розривах було якесь нове звучання. Немов гігантські сліпі дровосіки рубали, ламали й гнули на голих колінах дубове обіддя, а такі ж сліпі ковалі натягали на нього розпалені шини й гатили по кувадлах залізними штангами. Гук безладної праці, кашельний хрип фаркали розстрільними клубами серед обвалів і молній.

В скорому часі пішли урази важкі: одірвані лікті, руки, коліна і ноги. Ці не йшли вже самі, а в супроводі друзів, сусід, а за браком таких — на рушничних патерицях. На сцені з'явилися ноші, невідгідні, страшно загайні в цих карколомних завивах, — дійсно древне - єврейські, подібні на домовини. І одразу ж за ними слідом з блиску, брязку і бубонів почали вириватись оглухлі, контужені. Вони дико крутили головами, білками, і мчали, нічого не бачачи, немов (теж порівняння Люшні) — оглашенні.

Майже в кожному відділі були уже свої жертви. В першій чоті коваля — 8; в другій — 5; третя чота оддала тільки 3, зате пронесла їх всіх ношами. Найбільших втрат зазнала четверта чота — вона офірувала 12 чоловіка! Майже третину старих і дві — самого поповнення.

Тепер заздрощі цілих - живих переливалися в темну і потайну радість за себе. Тепер бунтарські слова поляка - коваля, зірвавшись з губ, падали в ноги — безбарвні, роздавлені. Мисль не встигала пойнятися іскрою свідомості і розліталась в чубатих розбризках уламків. Чуття не встигали набрати форми злоби, невдоволення і качалися в порожніх грудях, як кулі по більярдному полю. Розірвана мисль — не - мисль, чуття — не - чуття, мабуть уривки того самого інстинкту, обертались назад, на безпросвітні ліси, де стоять «наші оруді», а там шелестіла гнітюча мовчанка.

(«Чотири шрапнелі і одна... граната»).

І округлі хребти вдаювали в одволожені спини брустверів чекання і тіпанья.

Для повного настрою бракувало ще одного, власне єдиної — смерті. Та ось прийшла вістка про першого вбитого. В тринадцятій роті — біля самого стіку. Невідомого «завалила в окопі мортира, а коли його одкопали, він був уже без дихання. Другий — в десятій. Третій — там же. Четвертий — знов в тринадцятій. Смертна зона конвульсійно стискалася.

Біля бойниць було розставлено варту для сигналу про можливий рух ворога — та кого вдержити в цих обсунутих скривлених вікнах? Козирки, на які пішли двері, паркани, запаси галицьких дров — це були самі засідки смерті!

Руїна стогнала й тріщала. Проходи сполучення були обсіпані в двох місцях на початку і перед виходом; в самих окопах обвалено три козирки, обсунуто бруствер, подовбано і покрито п'ять траверсів. З обох флангів приповзли всі домості про руїну в ротах - сусідках, батальйонах, а з дротів — обірані звіти всіх чотирьох полків дивізії.

Божевільний оркестр котив божевільний танок по горбах, долинах, лісах цілого корпусу. Частота канонади зливалася всі звуки польоту гарматнів в один шиплячий потік, і ніяке вухо не мало змоги ловити шляхи, що летіли з гігантської арени обстрілу. Спосіб гадання на ухо (відомий спосіб Люшні) був уже непридатний. Шанси на рани і смерть було порівняно. Од активної самооборони можна було перейти на пасивну. І тривкіші натури, особливо старі окопники, серед яких були й «наші друзя», вдавались до цього єдино - вірного способу. Правда, для цього потрібно було тугих нервів, нелюдської видержки. І якби коло них не було видимого страху, можливо вони найшли б в собі сили. Але шепіт, містичні молитви і блідь заражали обох тоскою, розмагніченням. Уже й вони не могли відрізнити звуків і кольорів штучних од звуків природних, а шабельно - молнійні огні і переливи обвального грому знизу й згори одступали і наступали обозами гуркоту. Земля трепетала, звивалась.

Тим то Яшек - Люшня давно вже скінчили свою імпровізовану проповідь, — посіяний ними бунт вів уже через фланги. Вернулись обидва вони під старий козирьок мокрі, прищуплені, з шумом і свистом в ушах, обоє в ризах - палатках і звели непорозуміння, досаду і страх в одну чекальну суцільність. З кінських ніздрів капало їм то на носки черевик, то на плечі (так часто і густо: кап, кап, кап...) якимись каламутними зеленими краплями.

(В другім кутку притулилася пара друга: Папакіца - Маруся)

Це був правий фланг, найдальше місце од ходу сполучення, тієї рятівничої вени, якою спливали «в Росію!» ранені, отже Яшек - Люшня не бачили вже більше жертв власної роти, зате рота сусідня була в - очу у них, немов на долоні. Вона, ця нещасна тринадцята рота, не встигла вночі зробити свого власного ходу сполучення і користувалася з праці сусідки. Ні Люшня, ні Яшек не знали, що це був загальний прохід всього четвертого батальйону — ранені всіх чотирьох рот пробігали, шкутильгали, повзли і плвли в ношах - гробах мимо них, мимо «Берти» — всі вони раптом здригали і швидше - швидше з якимось нелюдським страхом обминали мертву німкеню!

Люшня не зводив очей від сумного видовища. Первісна радість його давно вже погасла і вже не верталася. Та раптова злоба, що давала йому в перший час таку насолоду, була роздроблена ударами вибухів. Наростання чуттів не було, було навпаки витискання чуттів: од безупинного бухання груди стали порожні й глухі, наче хто бив по матрацу, трусячи з нього порох.

І тільки ще міцна голова його сама собою працювала за кольорово - звуко - нюховою системою. Під ридально - загробні мотиви (сліпі дровосіки роздатовано гнули й ламали своє тріскуче обіддя) в уяві його то мигали баварські погруддя царя і цариці — їхні портрети він бачив в казармах; то на летючому фоні холодної — вона вже робилася теплою — зливи виринали Оксана з Оксанкою, і форми мінливо - розірваних хмар видавались далеким вокзалом; обидві вони кохалились, одпливали і танули, а місце їхнє заступала мадонна з юхтовим хлопчиком; потім з гарі й димків вилітав М'ясоєдов — він шугав по окопах, рвав крики і рани і ляпав в залізни долоні...

Що? Кроків два перельот. Де їх стільки береться, цих ранених?

(... Караван різноманітних ураз, оглухлого й рваного тіла.

З шинелів, палаток, наче з ринв, текла буро - синя вода, а за ними тягнувся млюсий, сірчано - йодистий запах; що вернув на блювоту.

Яксь підземно - водяні духи робили стихійне своє переселення...)

І знову пам'ять Люшні фіксувала всі рани й поразки, відновляла, бабралась в ранах вчорашніх. Куди ж його ранить? Куля це буде? граната? мортира? уламок? І він прикладав кожному уразу до себе, тупо і жально дививсь на удавану рану. Може в цю руку до кисти? А як по лікоть? До самого плеча? «Живуть... тругі люди якось живуть без одної...» І він оддавав одну руку до плеча, погоджувався оддати ліву ногу спочатку до щиколотки, потім (з наростанням пальби) до

коліна — аби тільки все це якось збилось так, нечутно, без болю. А головне, щоб він знав коли саме, щоб він сам підставив для удару роковане місце... А як у голову? в серце?.. Чи не прострелить самому собі руку чи ногу, кудинебудь не боляче — в м'якоть?..

— Авав - аю!..

Дим закрутився в тилу — ліворуч колодязя. Це загорілась хатина. Її запалили горючим гарматнем. Другим разом Люшня простежив ввесь процес запалення. Два гарматні, немов незримі яструби, впали на два солом'яні дахи, рвонули вогняними кігтями — крик, скирта диму і густе багряне полум'я.

— Маруся!.. Маруся... — Це щось бурмотів Папакіца, розтягнувшись під стінкою. Люшня не чув жодного звука, але б. комедіант розплутав обмотки і натягував шкіру волохатої литки — він теж не витримає цієї шаленої музики!

Маруся хотів, мабуть, щось одказати, заспокоїти друга, але залізнично - поїздний шип пересмикнув йому болізно рота. Так він його і держав, круглий і темний, як втулка, наче той шип одним, переднім кінцем влетів йому в рот і, вмоцняючись в нім, божевільно свердлив йому горло.

Не доніс він другого, ширшого свого кінця, мабуть кілька кроків до окопів, може ледве - ледви не дійшов до задніх ніг «Берти», і з усього розгону хряпнув у ґрунт «головою». Це був чемадан, начинений цілим роєм смертей, і за той короткий момент, поки він лежав ще в землі, поєднані одним захисним нервом Яшек - Люшня одскочили разом за траверс. Але од такого гіганта це був не — рятуюнок. «Прощай!» — зарілось в мозку Люшні блимними іскрами. Ще він уявив свій божевільний польот куполом черевик, онуч, рукавів, розірваних членів своїх, подумав навіть, що цей польот буде вищий за ліс, і що заболіти йому при розриві костей не встигне — як воно лопнуло. Так: хитнулась земля, немов відокремилась від боку його або перекинулась — тьма, лійка огню, оглушний удар — і все загриміло в вулькани. Ще була ніч, ще купол невідомих живих і мертвих речей — досяг найвищої точки, як Люшня почув, що щось стисло його в залізних кліщах — коло пояса. І не знаючи що, рана це чи завал, він зрозумів, що його туди не підняло — і здавлене тіло йому тріпнулось од задущинного крику інстинкту.

Коли трохи розсвінуло, Люшня зміркував, що він лежить в тому самому місці, а шия, вся грудь і передні ноги кобили давлоть йому на крижі. Темний, немов на портреті, Папакіца ліз рачки повз нього і хавкав щось обгорілими димними бачками.

— Марусю убито... Марусю...

XIV

Під какофонію гарматної музики, молоної й дощ перекотиполе - вість прокотилась по мокрому дну, пересмикнувши очі й роти, але не зразу дійшла до свідомості. Маруся бо хоч не був головною дієвою особою в роті, але найменший, найнижчий, він у ній мав своєрідне обличчя й становище. Уже самим влучно прикладеним до нього ім'ям не був він салдат, а тим паче окопник. В розумінні ставлення до війни його душі бракувало однаково і злоби і симпатії. Скорше це був воєнний балаяст, а для фронтовиків — щось на взірць хатньо - похідної тварини: собаки чи мавпи. Разом з тим, бувши одним з могікан, він став образом ротної давності, миру, безпеки од смерті, — і от вона починає сьогодні з Марусі!

Значить, це буде черга велика...

По зруйнованих закутках, нішах і закутах пролетів новий янгол тривоги. Легко контужений вдруге Люшня очищавсь од грязі, трусив головою і по всьому тілу шукав нової рани. Щождо Папакіци, то він немов збожеволів: трагічно - спокійний серед очмаріння й вогню Яшек вловив був його за пояс, але він ловко пірнув під рукою і вискочив з рову — шукати «другого чобота». Ціла ланка розгублених його сусід: салдат у фуфайці і крагах, Серьожа, Маймай і інші суперечливими жестами з глибини окопу показували де «летіло і стукнуло», і б. комедіант

в одній гімнастюрці, низько пригнувшись, шнирив межі ям, диму й димків, як мисливська собака, нігде не роблячи стійки...

Водночас друга партія кострубятих фігур збилася на місці події і оточила його конусоватою огородою мокрих зеленавих палаток. Маруся лежав горілиць, на весь зріст, одкинувши в сторони руки, трошки зігнувши в коліні ліву, єдину вже ногу, що тепер видавалася страшно тонкою й чудною. Права була вирвана з клубів не током «з чоботом разом», а разом з холошею, і там, де колись сходились ноги серед червоної плями, особливо в самому центрі щось нервово - прискорено тіпалось — наче хто смикав вірвочки.

Тимчасом надійшов, а власне приповз на містичній своїй бороді і рваних носках санітар, розуміється не з почуття обов'язку: хтось силою витяг з нори «старого шкраба». Мабуть, через те приніс він і в ранці своїм не ласку жалібного брата, а чорні багнети досади. І до справи своєї він взявся досить химерно: замість нерв'язки поклав Марусі на лоба долоні і почав «слухати мозок». Підчас цієї процедури з почину Чугаєва ішла напівпантомімна розмова. З одного боку для кавалера це була пам'ять - данина й пробачення, а з другого — зайва прикличка до слави. Хіба ж не він «перший казав, що це не мужчина й не жінка? Хіба ж хоч тепер вже не видно?..» На це салдат уфуфайці і крагах враз зауважив, що «він ще живий, бо його нога не хоче вмирати». Екстатичний Маймай з своїм дерев'яним хрестом на шнурку дав задачу мозкам біологічно - релігійною тезою, що, мовляв, «помирати не хоче ні він, ні нога й ні душа, а його нехрищені будучі діти». Зірвалось навіть було щось подібне на диспут: «Чи варт тепер життя... без нічого, безногому?» — як ось кустар - ескулап пустив свої павучачі пальці згори вниз по коміру гімнастюрки і, оголивши її до самих плечей, якось гавкнув і підскочив на ноги. Причасне ахання в порядку віддалення облетіло всі голови. Маруся був — жінка. Обіч рожевої ямки, мабуть від уламка, з випнутих строго ребер звисали присушені матові груди...

В цей момент під шепіт і крик застережень, держачи, як дитину, знахідку, вернувся Папакіда. Мабуть, ще згори угледів він намір Міхеїча, але не встиг його попередити — з розгону зламався навшипиньки і прикрив сизо - жовтаву голизу. Так він і тримав свою розпечену руку на останніх пуговках коміра — чи не з хвилину. Однак, зрозумівши мабуть, що сокровенна таємниця дружби й любови його вже одкрита, він раптом розпачливим жестом сам одкинув з грудей захисну їхню заслонку і, трусячись, добув із халяви, з пачки газетних шматків, паперу й конвертів якісь темнобурі листівки. Це були фотографії. Порядком швидко черги (обвал за обвалом форсував передачу) через пальці і лікті вони дійшли до Люшні й до Яшека. Друзі дивились разом. На одній картці - листівці з золотим тисненням — ім'ям провінційного фотографа — стояв якийсь чоловік в черевиках, городському костюмі й капелюші, поруч нього жінка в білому платті зі зборами і теж під капелюшем, а попереду них в двоєстому кріслі — два хлопчики. На другий: розплатавшись другою - мостом знов стояв якийсь чоловік в страшно вузьких штанах — прямо на спині йому якась жінка теж в штанах і короткій спідниці, подібній на дзвін, в шапці з кутасиком, руки на поясі бубликом — на плечах у неї два хлопчики, — а вже на їхніх плечах зовсім маленьке дівчатко, держачи в кожній руці по дерев'яним обручнику... (Точно таку саму «історію» Люшня колись записав на ярмарку. Тільки там дітвори було шестеро, одне від одного менше — швидко і гулчкі, робили вони «парами», «висячі мости» і т. д., батько викрикував, мати вибивала в долоні команди, а саме найменше, зовсім крихітне дівча, сиділо в нагуслому людському крузі з капелюшком в руках і смішно вклонялося...) Невже ж оце Папакіда, а це — сама Маруся?..

Приголомшена пальбою з неба, з земної поверхні, з надір, роздавлена мисль не могла побороти свого несвідомого потягу до нового видовища. Вириваючи смертний закляк з багна, ігноруючи правила руху, пострибало звідусіль зацікавлення. І було в цьому процесі щось дивовижне. Чи й у всіх пролетіли туманні згадки про

шум ярмарків, видіння дальних жінок і дітей, чи реагувала не пристрасть, а м'язки й кістки в передчутті майбутніх каліцтв, вирваних м'язів і жил, переломів хрящів і суглобів, чи смерть одібрала в соромітних частин їхню всю непристойність, але голодні, грубі, спрагли по жінці «салдати» споглядали наготу без похоті, — суворо, покровно, врочисто. Котрі одходили геть, котрі підступали на змину, несучи темну печаль, розносячи спогади й трепет. Співчуття Папакіці, хвилювання, порад. (Я ще к тасмно: Нехай і вона йде в полон... Салдат з двома шрамами: В німецьких лікарнях там вилічать, бо у нас самі коновали... Маймай: Нехай дають відпуск на похорон. Салдат у фуфайці і крагах: Ідобові туди і назад. Офіцерів же возять... Серьожка: Не смейся, паяц, над моєю разбитою любов'ю... Гумову ногу їй, дядя, — і кришка...) Але найбільше за всіх турбувався Чугаєв. Він негайно примчав свою сумку з сорочками й запасками і пропонував «хоч поховати його в жіночому полі». До галицької білизни він додав ненешні ще черевики, добути в якомусь польському городі, і, розіклавши все це біля Марусі, хотів тут же, негайно, «обмити його в калюжі і зарити в саду за колодязем». Він суетився, настоював...

Паралельно з цим оглядом з колишнім комедіантом творилося щось неможливе. Нирнувши кілька разів під стіну й козирьок, він спочатку почав був одтягати Марусю «од нової рани», то хвтав ногу в чоботі і приставляв її до старого місця, то хотів скинути з неї чобіт, то кинувши те і друге, падав навколішки перед закритим рукою Серьожі погруддям і хавканням, стогоном-заклинанням викликав її знепритомлену пам'ять.

Л ю ш н я. Братці. Та ж він ще живий! Він моргає!..

— Спирту!.. Спирту!.. — закричав Папакіца в обличчя Люшні і, вчепившись йому в погон, плямкав білими губами і бачками. Повернувшись раптом назад, він спинив запалені очі на гаптованій сорочці, що приміряв до плечей і до живого коліна Чугаєв, штовхнув його ліктем в медаль і, схопивши Марусю під руки, потяг її по окопу. Проти воронки, де її поранено, він наче отямився, став, зібрав розкидані руки Марусі, як крила раненої птиці, і приладнавши її лицем до своєї потилиці, поніс її далі тією самою швидкістю. Носком вниз ціла нога тяглася за ним, як леміш, орючи землю.

Ця раптовість зв'язала всім руки. Не оstownів один Яшек. Він вловив за коліно й за чобіт і потяг за нею своє шкутильгання. Тільки тоді Люшня трохи почувалася, кинувшись вдогонь — і десь посередині роти вчинив Яшеку змину.

Ошелешена публіка в ризах під січу молнії і безупинну пальбу проводжала дикий експорт до самого ходу сполучення...

«Тевтони» не знали ні павз, ні спочинку. Самих піхотних окопів їм було уже мало: готуючи, мабуть, нову атаку, били вони по можливих резервах, шарили по всіх лісах, тилових долинах, гаях за головним ворогом — артилерією. Площа обстрілу поширилась, і ще скакала, скакала в усі сторони. Серед зеленої стелі верхівлів, стовбурів, пнів в'юнилися шрапнельні димки, наче б'ючи їх повзучим вогнем, — раз-у-раз з чорним криком падали купи і цілі отари дерев, а замість них хилитались гранатно-мортирні бори, фонтани й дзвіниці. Де-не-де підіймалися пожеари. Ліс рикав сотнями роздражених пац, а кола розірваних лун хрипіли й шуміли, як гігантські ракушки.

А ранених, ранених! Це було вийстя цілого корпусу. Поодинокі вузьенькі жили-стрічки, що текли з підземної рани його спливали тут в цілі потоки і ріки. Текли вони з усіх боків всіма способами людсько-тваринного руху. Вони бігли з просік. Вони виривалися з хащ. Вони виповзали з канав. Вони знов розпливалися повіддю в хащі, чагарники, на звірячі доріжки — всі свіжі, виключно з гарматними ранами. Раз-у-раз на невірній путі Папакіці-Марусі-Люшні попадалися ноші, ушові кільця й хвості індивідуальних пакетів, фарбована вата і марля, кришений метал, ранені коні («як човни в очеретах»), частини людського

тіла, биті пташки, а рушничні набой валились по петлях-слідах, як одірвані пальці.

Жалоба земної поверхні, що плекав її кожний окопник, уже на першому кроці по ній скрутилась в грудях Люшні і крутилась, стягалась тугіш нудого, холодом, острахом. Дарма що «витекло з нього з відро» (Люшня ніяк не міг звикнути до думки, що вони несуть жінку), життєва подруга б. комедіянта була страшно важка, немов в споржнілі жили їй наливалася оливо. Вона вже пройшла над землею в різних позах і темпах, і то згорталась, то знов випрямлялась в руках, немов потягалась зі сну однією своєю ногою.

Де ж кінець цим лісам? Який розполог руських окопів? Барабани бо б'ють в лице, в боки, в потилицю. Скоріш, скоріш до того проклятого пункту!

Але з Папакією немає ніякої злагоди. Якраз там, де найгустіше сичить, він неодмінно спиняється. Ось він спинився вчетверте; він запевняє Люшню, що «вона ожила і щось говорить на ухо». І Маруся знов на траві — головою до дуба. На цей раз на обличчі її справді мигнув якийсь натяк на оживання: на губах її указалася піна. Папакіца сміявся, лавив круг неї і гукав їй то в те, то в друге вухо.

Люшня, що тільки тепер запримітив, наче волосся її «зліплює в косу» на самому тім'ї, одвернувся од важкої сцени, розуміється, не з делікатности, не з жалю: він — почув батарею. То там, то там з лісової шалени розтиналися зойки, гвинти скарг, буркотливі й спіральні команди. То звідти, то звідти вилітали салдати при шаблях — артилерійська обслуга.

— Братці!.. — кликав інтимно Люшня. — Скажіть нам: чи ж є в вас снаряди?

В тріскухих кушах прищувлюно - злодійська мовчанка і раптом: мортира!

Безпорадні, бліді постаті застрибали біля своїх тонкошійх тварин, наче ті їх кусали отруйними жалами. Водночас відкілясь з-за дерев вирвалася пара коней з зарядним ящиком і, черкнувши Папакіцу заднім копитом в плече, круто звернула й помчала в гліб лісу. На передку трусився картуз, а в колесі мотлялась шинеля. На коліно Марусі, як птах, опустилась граційно онуча.

І знов: чагарі, течиво тіл, димно-земляні бори, крізь віття синьо-рожева дуга, незаймані смітники прілого листя — все мокре, свіжинне і збурене.

Околоток завжди містився недалеко штаба полка, а нині і той і другий розтаборились в мастку австрійського шляхтича. Білі будівлі, сіро-зелені скирти й ожереді, сараї, загони, соснові й фруктові алеї. Скажений льот і розльот ординарців.

Сюди саме і сунулось скалічене гирло.

Але по шляху на сошу і далекий вокзал натикалось воно на попереднє чистилище: «дезертири» — назад, легка категорія мала право йти без зупинки, важка — збиратись до двору, де на неї чекали обози. «Холуї» з команди розвідників ловили своїх окопних колег з рушницями, що правила їм за патериці, одбирали палатки, шинелі («В шпиталях будуть халати!») і складали військове добро при дорозі — три ворохи. Обіч двора — братерська могила; сюди санітари носили ношами мертвих, стягали з них вогко - плямисту верхню і спідню одежу і сунули вниз оголені, страшно зменшені трупи. Дві кольорові копичі холош, рукавів, комірів черевик, чобіт і обмоток задумно розповзались в сторони, немов шукаючи своїх недавніх господарів.

Металеві суглоби важко-дзвонних санітарних возів вилазили з двору на сіроного сошу, коли змучена трійка підійшла до прапору (Червоний з білим хрестом він сам був наче ранений і спускав на держалю свої крапельні жалощі). На стоптаній площі двора шумів цілий острів ранених. Всі гатунки ураз од п'ят до мозків, всі ступні життя од крику йому до жалібної скарги — на нього. І тут, як і скрізь, усе в русі, в динаміці: ниць - горілиць, боком, кувадлом і ободом, сторч, поземно, похило.

«Як баня», — проплямків губами Люшня, крок - у - крок ступаючи за Папакією, що вже врзався в перше юрмище, шукаючи «спирту».

Тут стояла низенька качеля, або дитяча трапеція. На крюках, прямо над свіжою ямою висіли дві фігури, одна довга — в цивільному, друга коротка — в військовім. Руки назад, ноги вкупі і прямо, незалежно одкинувши голову, вони немов гордовито пливли над говором, гомоном, ранами.

— Шпійони, австрійські шпійони...

— Вловили в лісу з телефоном...

— Тридцять тисяч давав один сребром, щоб пустили...

— Нашими грішми? — Еге ж. Самим золотом.

— От дурні. Та сказали б йому принеси й поклади, а потім гроші, в мішок а їх обох на вірєвку.

— А язик... Язика, як в корови.

Стиснутий колом грудей, кулаків, саморобних милиць, Люшня опинився на самім верху могильного насипу і, піймавши очима білу пляму - записку на цивільнім костюмі, замимрив складами:

«Рядо-вой 177 полка дезертир - овал во врем' - я бо - я... из - мен - ник о - о - о...»

Потужний порив потягнув його далі. Серед другої юрми під наметом калини копали могилу «для капітана»; в третій, мабуть для нього ж, оббивали чорним кременем домовину; в четвертій товстопикий денщик ридав за своїм небіжчиком - «бариним» — тепер його забирають в окопи; в п'ятій — шофер на машині розповідав про «госпітальну мадаму», що «заражає всіх офіцерів, які бояться позицій». Крізь двері й шибки мавританського палацу виривались мажорні витюки — шум голосів і брязк шкляного посуду.

— Де ж вони? Де?.. — Мабуть, справляють весілля...

— Женьють милосердну сестру з адьютантом...

Папакіца бездумно зирнув на занавішені вікна і попрямував на будівлю. Біля самого ганку він немов завагався, потім крутнув пелехатими бровами і важко зачовгав мармуровими сходами. Вартовий з карабіном і шаблею підняв погрозиливо руку. Але це була власна зона поранених, де біль досягав найбільшого свого роз'ятрення, де парусом в'яло останнє напруження і немічно падало під сторонню опіку. Тут уже, мабуть, чекали давно і невдоволення потайки тліло. Отже, коли вартовий штовхнув Папакіцу в лице, — по двору пролетів гамір. Бурхлива сутичка. Загальна підтримка. Один момент нерішучості, хльоск заохочення — і раптом вся «баня» — плетиво марлі і вати збилося купами кльом і покотило на вікна.

Тоді двері штаба полка скреготнули і — розчинилися навстаж...

Ні Папакіца, ні Люшня раніш не були в околотку, ніхто їм не сказав, хто він, той передній в сріблястих погонах, — вони самі угадали, що то і є потрібний їм доктор. І може тому, що Маруся була не звичайний салдат, а жінка, та ще й не проста, що вона зворушно співала про самогубцю - Марусю і невідомого доктора, і той доктор був добрий — Люшня раптом розчулився і хотів повернути Марусю до нього не головою, а раною. І якби він так і зробив, якби він був передній, він би найшов відповідне поводження й мову, але Папакіца, мабуть, «ради секрету» хотів пронести клажу свою в самі «апартаменти» — і грубо вдарив доктора в лікоть. Доктор скрикнув і замахав білими пальцями перед білими бачками. Так вони і стояли: б. комедіант і головний лікар околотку — обидва сиві, ворожі, заціплені. Люшня сплинив подих в одкритому роті. Все змивкло. Але лікар здав перший. Уздрівши, мабуть, що нахабний його авдієнт виштовхує з рота разом з бурою піною щось вроді зуба, — вчений ескулап раптом розм'як і — поклав кінчики пальців на відрі Марусі.

— Мені мало живих!.. Не дадуть пообідати!.. Вони носяться з мертвими!..

Свіжа навала поточилась до ганку і лікар втонув в стовпищу мокрого, захисного, сірого. Кожний хотів зруйнувати чергу, всі простягли повислі і підняті поразки свої як невідкладні, найтяжчі, формою їх розм'ягчаючи самих себе і дерев'яну байдужність сторонніх.

— Доктор, вставте мені око...
 — Одріжте мені мозок, я прошу вас...
 — Зашийте, зашийте мені доктор, — шепотів змовно салдат в самих обмотках, розкарячивши ноги і несучи в долонях човнах понівечені полові органи.
 Осідлавши рушницю багнетом вперед, голий по пояс салдат розрізав юрбу і наїхав пряма на лікаря:

— Я конь белый... Я — конь белый...

Мабуть, дійсно, обід штаба полка був зіпсований. Незабаром на ганок він висипав увесь в повному складі: командир полка, полковий священик, ад'ютант, два начальники — телефонного зв'язку і команди розвідників і т. д. Як пава серед вороння або ромаша серед звіробою, в білій косинці з хрестом, в білім плащі і в чорнім наморднику (метафора Люшні) вийшла жінка і поплила до машини. Позад неї несли квітки — два повні многобарвні букети. Вона сіла. З шлясної кабіни виставила вона на двір обидві руки, а увесь штаб — аксельбанти, пасмути погон, темляки, зачіски і лисини затанцювали круг неї.

Автомобіль заковхав і велично рушив болотом.

— Здорово, герої мої!.. Поздоровляю вас з боєм!

Полковник набрав цілу жменю медалів, що ніс за ним ад'ютант у чорній пухлятій шкатулці, і розсипав по натовпу. Ціле вариво рук, тюрбанів, пальців-милиць полилось по землі серед кинутих казанків, шляхних і алюмінієвих фляг, ганчір'я амуніції. «Госпітальна мадама», що вже була зачинилась в машині, елегантно відкрила дверцяга, просунулась в них майже до талії і, вириваючи з букетів своїх білі квітки, розкидала їх по дорозі на плечі, на шиї, на спини...

В цій метушніві Люшню зламали і одсунули геть до якогось сараю, і він втратив з очей Папакіцу. Він затривожився, пробіг по затопленим островам і біля калини надбав товариша. Серед стружок, кинутих молотків, цвяхів, обценьків в офіцерським гробу лежала Маруся, а голова Папакіци качалась у неї на грудях. Тут же був і гологрудий салдат з своєю рушницею. Підкинувши голову вгору і визивно випнувши груди, він ходив навколо калини і креслив по свіжій гразі свої апокаліптичні круги.

— Я — конь белый... Я везу гріхи всего мира...

XV

Коротка подорож в тил проробила з Люшнею велику роботу в напрямі зламу його твердощі, але легко - вразливої психіки. Інстинктовна злоба його дістала наочну підпору й поживу. Мислі, настрої, враження, не вмістившись йому в голові, збилися в грудь — шматком колючого дроту, здіблені нерви йому натяглись до останнього ступня напруження. І ось знову назустріч йому: потік рваного тіла. Костей і суглобів — наче десь там, за маєтком, підземна його течія опустилася знову в рови і очмаріло крутила тим самим шляхом карусель страшного нищення. І знову він, Григорій Люшня — поки ще він не каліка! — він мусить безсловесно нести своє тіло туди, в це житло барабанів, червоної бусті, смерті...

За ці двадцять-тридцять хвилин санітарства його сама земна площина змінила своє обличчя. Чи тому, що він побував на рівних місцях, чи дійсно «земля придавилась» під молотами гармат — окопи 178 Венденського полку лежали гепер наче в долині. Підземне житло полка було перекопане і стояло зранним боком своїм впрост на роз'ятрені жерла. Головної руїни зазнала передова лінія: зона була пошматована. Бруствери місцях в десяти обвалились, давши в самих жопках цвинтарні горби, а перед кожним — лікуватий колодязь. Супори - стовпи, алицькі двері, вікна, ворота стирчали в різних болізних позах. Але й тут ні на дит не встановлювалося статички. Здавалось: многоверстний покруч, наче хробак, го витягається, то стискається, корчиться від ударів, укусів і ривкання, а сама адов'юнна почвара - ріка, користуючись безсиллям його, підсунулась ще ближче

до самого збитого членистого тіла його і чигає схопити його в кривоокруглі мертві обійми.

Супровідні моменти руїни шаліли. Гармати вже перейшли головним чином на гранату й мортиру, випускаючи поїзд за поїздом, а реготливо підсмісна шрапнель, що до цього часу не чинила особливої шкоди, оперуючи тільки психічним терором, на перевалах, проривах, проваллях пожирала свої безборонні лакоти. Пожар розростався. Він уже доїдав другу половину австрійського селища. Окремі дими сполучились в одну непроникливу стіну сизо-багряно-чорного місива. Дощ перестав, але розірвано-косі смуги матерії, немов повітряні ліси, насувались з-за лісу приземного. Різка синьо-рожева дуга опустила обидва свої кінці в ріку, на простір мочарів і смачно смоктала вологу для нової зливи. Піла вона, як тварина, і з її ротів-хоботів трусилась жменями й решетом краплі. Багрянцем проткнута вата, форми невиданих звірів, розіпнуті шкури — все таким же окопним алюром, плазом і бігом, летіло з гримно-вогняних володіннів Макензена.

По миготливій, димно-багnistій дорозі Люшні: якийсь мертвий, вкритий палаткою: нога в черевіку під вагою рижой глини; чиясь рука до ліктя з розчепірено-хвотальними пальцями; чийсь тулуб — з банкою консервів на спині. Дванадцята рота ще втратила дев'ять — із них з кола знайомих Люшні: салдата в папасі, салдата в фуфайці і крагах і свого санітара. Всі вони були завалені. Перших двох одкопали — і вони лежали валетами; Міхеїч же так і лишився в зруйнованій своїй норі, виставивши з видимого гробу одну тільки голову — «бородою додому». Німецький ранець його з убитого німця з усім казенним, нажитим і власним добром опанував сибіряк, що водночас перебував на себе його звання і обов'язки і з таємними рухами шниряв по каші металю, амуніції, марлі. Все-видиющий, всечуйний, він довідався про роботу і наміри Яшека, і два вістових від багнетами одвели полячка в бліндаж Догова-Чеха — на допит. Без ідейного поїзда сама ідея розсіпалась в свисті уламків. Салдат в однім черевіку, а в другому чоботі лежав у воронці, де вбито Марусю, і вибивав зубами дрібушечки: державовірний Маймай з чудодійним своїм дерев'яним хрестом на грудях, розп'явши багнетом напівпалестинську палатку, молився своїм старим моторошним способом. Салдат з двома шрамами сидів на місці Люшні і з його пересмикнутих штучним усміхом губ раз-у-раз зривалися звуки, подібні на завивання. На ногах був тільки Сержожа — він цілком добровільно взяв на себе службу зв'язку між ровами й воронками. Раз-у-раз бігав він «до телефона» і приносив нові відомості, розпорядження («Забороняю раненим брати з окопів рушниці... Наказую: самострілів завертати до своїх частин і віддавати під суд... Ми взяли назад Перемишль... ранених... гармат... кулеметів... Іде на поміч Амурська дивізія» і т. д.). Добровольцем ніхто не цікавився. Голосу його чути не було — він зривався фальцетним вищанням.

Таку печальну застав Люшня ситуацію. Ще в ході сполучення шорсткі риси його злого напруження враз потьмаріли, але його прибуття, добродушна розсипливість лоба й лиця і трагічно-визивна суворість влили в заціпенілі тіла ближніх сусід деяку дозу бадьорости. Негайно до нього під бруствер (він вибрав незайнятий бруствер) зішло душ з п'ять бездумних однодумців його, і він негайно почав в'язками вигуків виклад становища тілу. Та тільки він з жаром почав цвітисту поему про «лизання мадами», як до них прискакав по ямах-горбах сибіряк і, зігнувши вигинистий обід свій над Люшнею, загукав йому в саме вухо шматками вогкого баритонно-хрипучого гавкання:

— Атака!.. Атака!.. Чотири полки... лівий фланг... перекатами...

Лиховісний вістун пострибав собі далі, зачепивши привласненим ранцем загальну притлумлену ненависть («Яка гут атака?.. Куди?.. Не треба атаки!..») Але неможлива відомість слідом за бризками ніг свого Меркурія почала вдгагаться в одужу реальності. Запрацювало «наших» штук п'ять тридюймовок і дві

три мортири. Підземні руїни: козирки, воронки, рови дружно стріпнулися — од самого голосу своєї артилерії. Уламки людської радості сліпо заблимали в обвалах прибитих грудей — і знову запали без сліду. Вистріляли «свистялки» й «кахикалки», як на сміх, разів чотири, і стали. «Немов подавилися».

І почалося неймовірне, абсурдне: піхотна атака.

Всього перебігу її од початку до кінця ніхто в 12 роті простежити не міг, але з окремих нирянь і своїх і чужих (інтерес до жахливого підіймає людей під саме лице смерті) Люшня склав собі повну картину. Сам він угледів лише два-три моменти. Поперше: своїх вчорашніх знайомих: білі, туго-наїджені дві ковбаси над зубцями стін і дахів нового города, — і звідки він взявся, цей город? — потім версти півтори ліворуч на розмоклих і збитих валах заросліся кули людей і цепи пришуленого, темного, сірого... (Тут протяжний прорив) Далі: курява й дим і — повзучий... Бачив страшно-яскраво: круглі огні і димки всіх сортів в голови, в груди, в коліна, а вони — кривокуржний людський паркан — чудно перебирали ногами-стовпцями і падали — назад, в сторони й прямо...

— О другий цеп... Вилазять, вилазять... ідуть... — захлинявся Сержожа, викидаючи свій найвний захват на розгублені голови.

Скільки, якого полка, чи довго й куди ішов «другий цеп», цей момент провалився в темряву мозків і воронок: груддя землі, дерев'яні скіпки, металеве череп'я стаканів скакало по роті «як блохи») І коли на крики й штовчки Люшня підняв голову знов, обидва цепи не цепи — дві юрми бігли туди ж, але вже без рушниць і піднявши долоні.

Штук десять мстивих руських димків полетіло в напрямку города — своїм же в догоню...

Все це тривало шонайбільш три-чотири хвилини.

«Перекатна» черга, мабуть, надійшла вже до Венденського полку, але над ним тільки клубилися вулькани. Не було готування до бою і в дванадцятій роті: по окопах її од ями до ями переповзали лише: гіркота, досада, розбрат. Виби́та пальбою злоба спалахнула коротким, одчайдушним вогнем, і знов таки не на німців, а на тих, що «б'ють... за що б'ють нашого брата?...» Як тільки скажуть: у бой! — піднімай усі руки!..» Картина тих, що вже скінчили війну — на фоні дальнього города, в рямцях повної райдуги — трепетала в кожній уяві. З нерозряджених грудей Люшни підступало до горла. Злашмачена, збурена його душа билась в екстазі, в спіри́тичному трансі.

— Братці, флаг!.. Викидай білий флаг!.. Зараз же він перестане!.. — заматив Люшня, хапаючи в руки свої то одну, то другу знегамлену голову, сам не чуючи власного голосу.

Але ідея «білого флагу» вже не токмо пустила пагіння, а й дала вже цвіти в прибитих серцях і розірваних мислях. Хтось з - за сусіднього траверсу викинув над ровом біле полотнище. Це «большаков» - салдат з двома шрамами підняв на багнеті галицьку сорочку і щось дико кричав — самими приголосними звуками. Його оточили в ту ж мить: салдат в однім черевуку, а в другім чоботі, хтось ранений в мизинець, ще хтось з шкляною флагою і, нарешті, Люшня, — хватили пальцями ремінь, ложу, люфу, підіймали, розтягали, махали імпровізованим прапором. (Чи бачили з - за Любачова в руській грязі, в пилу і диму розвіяну пляму?) Раптом салдат з двома шрамами кинув головою і осів на коліна. Уламок гарматня зірвав йому череп, і він упав під ноги Люшні дном догори, як татарська тюбейка. Мирова група розбіглась в сум'ятті. Але Люшня втратив вже яму: підхопив рушницю — держало і виставив знов над окопом. «Вище! Ще вище! Щоб видно в підзорну трубу! На бойниці!» Він пригнувся для розгону і скочив на бруствер. Уже він почув під ногою липуччу грязь насипу «наче кишки», уже здалося йому, що стрільба раптом спинилась і враз: якось так п'яно хитнувся, п'ятою вбік і вперед і — впав боком на патронташ попереднього махальника.

Його поранено в ногу, його і його попередника — одною шрапнеллю...

В першу мить оте невідоме, що вистигало в кожнім потай і в - яв, щоб лопнути криком життя разом з криком розірваних жил, освітило шкіру і злипло - розкошлану рослинність Люшні якимось дивним незрозумілим чуттям (не подібним ні на радість, ні на жаль), — якоюсь страшною покорюю, потім його раптом всього пересмикнув жах — він підскочив на одній нозі, вдруге зламався, проповз кілька калюж мимо траверса і зупинив своє скаржне безсилля перед носками чобіт — Голяфа.

І тут почалась довга, важка перев'язка...

Уже з самого першого руху, яким сибіряк скинув з плеча наслідний ранець Міхеїча — по ногах Люшні пройшли дрозі. Але молодий санітар, мабуть, вподобав свою нову роботу всією таєю - мисливською пристрасстю. Широким ривком він розірвав пополам ветху колошу Люшні, оголив йому коліно (там, де хвилину тому сиділа чашечка, акуратним ударом було вибито блюдечко) — і допався до рани...

Можливо, кому другому він обмотав би і просто, і швидко, але для Люшні хотілось, мабуть, йому зробити щось надзвичайне, міцне і красиве, наче в шпиталі: спочатку таки просто, бинтом, потім з дощечками, далі в загнутім стані ноги і, нарешті, — подобу ходулі. Все це приміряно, обмірковано з відповідними жєстами й мимринням. Кінець - кінцем, зроблено вибір: якусь комбінацію всіх чотирьох варіантів, і енергійно розпочато навертання марле - ватної «балабухи». Люшня тільки подригував, як закарлючені вуса окопного самарянина. Далі: скрипи, корчуваті хапання за орден, за погони, за їдзики. Спинений в самому запалі праці, сибіряк раптом дістав із своєї пузатої сумки остачу вранішнього зайця, поламав її в руках і тим же фамільярно - покровним рухом всунув холодний і мокрий шматок в рот своєму пацієнтові. Люшня з болю захрумав зубами і знов почав підкидати то тим то, другим плечем, повискуючи і держачи одну, останню вже заячу лапку, наче цигарку.

Підчас беззлобної цієї інквізиції Люшня раз - у - раз поривався стати на ногу і незмінно падав зі стогоном. Рух процедури: серія дружніх штовчків - стусанів, два прилягання на спину, одне на живіт, чотири на бік і т. д. Вмотано в ногу: штук 8 бинтів, фунта 2 вати, клєнку з - під сирної бочки і пілку спідниці. Сибіряк був задоволений. Скінчивши свою жалібну справу, він вручив Люшні свіжо - зрізану палицю, зайшов йому ззаду, сильним рухом звів його на ноги і повів по гримучих проваллях...

Але евакуатись Люшні не вдалося. Трагічна історія трапилась тут же, на початку проходу сполучення. Байдужний до друзів, окопів, війни, коваль зараз рішав болючу проблему: «Дати одрізати її, чи так нехай, сохне?» Думать про це серед подвійного гromу він одначе не міг і тільки уява його працювала по своїй уподобі: вона то везла його по австрійській соші, то клала в тепло подушок і простинь, то поїла з ложечки чаєм, то водила його під руку з сестрою - княгинєю по якомусь зеленому саду, — то раптом ставала з ним на порозі його хатини — Оксана з плачем кидалась йому на груди, а злякана Оксанка тікала під піл од кривого незнайомого дялі... Отак занурений в себе, в свій біль він довів свою ранену ногу до самого клєзету. На це місце, одначе, він звернув свою мандрівну увагу, ще навіть подумав: зайти йому тут же, чи вже в штабі полка? — як ось звідги, наче два пси, вирнуло двоє — з рушницями. Хто вони, Люшня не пізнав та й що могло його зацікавити? Почув він лише, що руки Чугаєва на поясі його раптом ослабли, він чомусь наче одстав або сховався за спину, а потім разом: Люшня впав, а сибіряк кинувсь назад — прямо під гранату. Скоро з димної мли вийшла купа землі, голова, половина погруддя... Голяф був ще живий, але, мабуть, без пам'яті. Чорні на жовтому тлі його вуса - карлючки совались вгору і вниз, наче нити він і старався вилізти з свого передчасного гроба. Одна постать підбігла до купи. Одну секунду вона потопталась біля голови, немов

ладналась копати, потім раптом підкинула догори лопатку і—од лежачого скочило шось «наче шапка».

Люшня конвульсійно доліз до клозета — і перед самим ходом спинився. На рогатці для сидження висів хтось убитий — з багнетом у грудях. Тонкі лаковані чоботи здались страшно знайомі Люшні — він підвівся на ліктях, щоб подивитись в лице — і почув, що його хтось підіймає на руки.

Один з них був Яшек, а другий салдат в черевіку і чоботі...

XVI

Стрільба з неба й з землі йшла своєю чергою...

Пальба вогняною стіною. Молотьба молотами. Сотні залізних грабель безладно горнули, збивали назад брили землі, полум'я й дим, а за ними гігантські плуги здіймали скиби свіжого пару. Земля уже не дрижала й не вила, зате люди в рільях її звучали риканням. Розірване, зрите і накопичене горами, скелями й дикими формами хмар'я крутилось вгорі розгромленим бігом химерної кавалерії — вона сіклась, металась, кричала шаблями.

Даремне роз'ятрений Яшек на рушниці своїй уже дулом в паху, а лежоне в грязь шкутильгав по орному полю, пропонуючи — «разом! без зброї! вилазить і бігти в полон!...» — чий голос дійде до мозку, переможе жах від розривів? Що правда, десь пролітало ще щось на подобу команд, ворухились ще спроби до мови, — бесіда тіней на передньому пляні пекельної сцени.

Окопи не рятували. Окопи тільки держали на місці, душили, стискали, випинали сховану в них самоплинну матерію. За кожною стінкою чатували струси, обвали, завали. Не було жодного бруствера, де не була б в гостях смерть. Більш менш надійним місцем рятунку були не козирики, спини стін, нори, ніші і траверси, а гранатно-мортирно-поїздні ями в самих проходах. Окопні мандри або припинились зовсім, або звелися до мінімуму. Навіть після близького розриву або попадання не було глухо-німого розлазу, а лише пересування, або ще глибше притискання, взаємозростання людю-земляної м'якоті. В найдикіших безглуздох місцях сиділи, лежали, в'юнилися калачики, кренделі й кільця людей, ждучи моменту атаки, як найвищого щастя. Але гарматна чорновогенна галич скрізь находила м'ясо — голодна галич довбала, клювала розтерзані борозни. Кожної хвили був хтось засипаний. Тільки тепер не було уже ні перев'язок, ні цвинтарних одкопувань: окопний зв'язок був розірваний. Одні лежали в невідомих гробах, другі вилазили самі, треті, засипані тільки по пояс, дихали ротами й щоками — як зябрами. Ранені блудили словами. Ранені всіх батунків лізли, переповзали на випнуто-скрючених членах своїх каламутні баюри.

Один — єдиний серед цього погрому був чудом ще цілий б. бруствер Догова-Чеха. Номінально посада його була не зайнята, але фактично обняв її Яшек (Наче дух зла, він шкутильгав десь по роті, вцепивши в зламаний мозок її пальці своєї бунтарсько-безумної волі). Під бруствером збились: Люшня, Сержожа, Маймай, салдат в однім черевіку а в другому чоботі, телефоніст, вістовий і контужений новобранець. Всі сім — спинами до Любачова. Всі згодні в полон: одні до німецького табору, другі до шпиталю. Але це не було одне тіло. Кожний став страшно окремих. Кожний хотів бути окремим. Випадаковий дотик ноги, руки, голови чи плеча викликав з другого тіла цілу хвилю тупої, незрозумілої ворожості. На всіх впадо якесь затуманення.

Чи буде вечір? кінце? де зараз сонце?

Аж от всім разом здалось: огонь почав припадати. Це дійсно так і було, але не надовго. Знахабнілі ворожі гармати, не маючи опору, при повних запряжках в - галоп переїздили на нові позиції, наближались до самої ріки, ставали в відкриті ряди, немов базарні ятки, і стріляли в руїну. Десь зататакав був «наш» кулемет, ледви чутно, наче спросоння, і змовк. Раз і назавжди. Салдат в однім черевіку, а

в другому чоботі, що виставив око з землі перевірити вражіння слуху, прогавкав на вухо Люшні, що «вся ріка в батареях, а ззаду вилазять колони»...

— Півгодини!.. Командир полка просить нас: півгодини!.. — вигукував телефоніст, запліснув долонями вуха і давлячи в самий мозок рурку апарата — немов в епілєнсії. — Зараз прийдуть на зміну амурці...

Але слідом за бадьорими вістками — з сусідніх рот тим же дрововим шляхом прилітали цілком протилежні. Невідомо звідки і як приповзали до тих джерел ривожні чутки, що «амурці окопуються за двадцять верстов», що «обози давно одступили», що «вже нікого нема» і «нас покинуто на поталу»...

Поранений вдруге в щелепи повернув до компанії Яшек. Він був як сновида. Невідомо для чого, кого він хотів викликати, — подагричним рухом він вловив рурку телефона і почав хрипіти й стогнати в її чорну ракушку.

Звідтіля ніхто не озвався. Телефон обірвався, оглух, і жалібно нявчання його гудка тільки смикало всім грязно-бронзові вилиці. І в такий час захотілось Сербові «оправитись». З фалшиво-юнацької цноти він не хотів оголитись при всіх і побіг до самого клозету. Він назад не вернувся. Його вбито тут же, кроках в десяти, за траверсом. Так: спочатку одірвано ноги, потім другий удар — «і де він подівся не бачили».

Смута і смертна тоска пролітали окопами.

«Тевтонські плуги» буквально орали землю, рівняючи бугри і ями її з площиною поля. Земля була скопана й зорана. По ній металися борони. Але серед суміші металю й огню, диму і багна, дерева і маячного мариння ще бабраліся люди — наче тюлені.

Люшня сидів у кутку, на азійський манір, поклавши під себе ціле коліно, ранене витяг вздовж стінки і невидючим оком дивився назад, на пожежу. Лишилась одна його ранкова знайома — крайня халупа. Ковдри диму, зоряний вихор іскор пролітали над згорбленим дахом її, але вона була немов зачарована. З швидко-змінного грища розбурханих фарб Люшня і вловив «уніятку». Дальня хата його в дальнім селі — також на краю, Оксана його — в сорочці, запасці, в циганським платку, ця — в народній намітці, в поликах, з дівочими нарукавнями, та і ця підіймала голу дитину. І в його голові, в розладженім, в чаднім його мозку сам собою заплівся фантастичний зв'язок хат, покутів, взаємлюбови.

«Може вона береже мою жизнь... Може вона, як і наша...»

Але безсловесний цей монолог тривав не більше десятка секунд. Голова його не може держати жодних думок, очі — жодного краєвиду. І тільки на рваному полі уяви: перельот дисоційованих уривків...

(: Невідомий німець, що точив на нього, Люшню, згубну іранату...

: маленький «венгерець» — рашевець в його селі, що був арештований на початку війни «як шпйон»...

: його дід, обческий чабан, в вечірньому золоті пилу густої отари...

: околочний надзиратель, якому він, Люшня, став «во фронт», змішавши його з офіцером...

: череди баб, що місили свій плач по боках і хвостах маршових батальйонів...

: черевань з пилою в руці на валу...

: капелюш Марусі...

: черевички «мадами» —

— танець плям і облич, пересмик забутих гримас і усмішок.

Потім знову і знов:

кузня —

придимлені порції м'яса на кухні —

обвуглені врази на полях-мочарах, —

а далі все це:

і м'ясо, і кузня, і кухня з жерстяним димарем обертались в якусь однорогу тварину —

в і н

крок - у - крок біг за слідами Люшні —

гнявся за Марусиною палаткою —

рвав лапами і пожадливо смоктав крики і рани...)

— Агау!.. Агау!..

Люшня підняв обважнілу голову: («Таубе»)

Можливо ті самі вчорашні три яструби. Однак, летіли вони тепер іще нижче, зовсім низько і не були подібні на птиць, а на три почварні хрести — три повітряні хрести над лісо - степовим кладовищем. Розірвавши обидва громи, вони звикло і легко прорізали розм'яшений мозок Люшні і, сполучивши три гудійні пасмуги шумів в один, завертіли миготливо по нім морозним свердлом гудіння.

Задивившись залякло туди, Люшня не зауважив, як і коли спалахнула — остання хатина. Огонь з вікон, з дверей клекоатів і метав під чорно - мазутним страховищем. Тепер Люшня занімів точно так, як підчас свого власного поранення, і двома рвучкими ривками підповз до ліктя Маймаєві. Брудно-іржаві, в хвостатих плямах гязі всі сім людоподоб водили очима й ротами по Таубе.

— Там була... божа мати!.. — скрикнув містично Люшня і затрусив вказівним пальцем в напрямі окулблених бань нової пожежі. — Горить їхня божа мати!.. вигукував він в якімось незрозумілім страхі і подиві.

Проштитий скемлючим свердлокружінням до п'ят, він трепетав усім тілом. Самі кості його гуділи хоробливо - дзунним болінням. Кіло димів і вогнів замкнуло дванадцятку роту підковою.

Але не токо її: там і там позаду сусід, за штабами полків, праворуч - ліворуч, на полях і лісах — на всі три сторони в тил курила синьо - чорно - багряна сутанія.

Воїстину первісний блюзнірський канкан під тривожну музику обернувся на шабаш, Вальпургієву ніч — сатаніяду самого диявола!

— Аж он вона, аж он вона...

Всі шість компанійців Люшні сум'ятно рухались, розлазились, злазились вкупу — з кривоморгами, шепотом, жестами.

— Божа мати... казанська божа мати... — закричав гістерично Маймай і криво поліз на колінах. Посеред тванного рову він став і, експресивно випнувши вгору свою хвостату борідку, осіянно, ревню христився.

Люшня отетерено встав не своє єдине дійове коліно і розчинивсь в горішніх фарбах і звуках.

І справді: небо було чудесне:

Чорно - сине, підвіяне низу, пронизане бризками молній
повновименне хмар'я —

розірвалося в самій середині

і

(відсутнє весь день і незриме тепер)

сонце

освітило

гігантські ворота — тунель

бризнуло

!!! снопами мечів!!!

і потекло

через громади

(удаваних

скель)

молочно

рожевою

круглою

піною...

— Заступнице усердная... мати господа вишнього, — молився співно, як диякон Маймай, вронивши з голови і кашкет і свою ризоподібну палатку.

— Срібний змій!.. — захрипів контужений з флягою.

— Риба - змій!.. — заволав салдат в однім черевіку, а в другім чоботі.

— Божже мій, божже мій, — завив дзумно - тваринними звуками той же контужений. Він підвівся на ввесь зріст і витяг благально вперед одну в рукаві, а другу до лікта оголену — руки. Його голова в картузі забила, як ранена птиця.

Люшня пожадливо, мертво дивився в наскрізну тунель — до болю випнутим оком. Розсмикані, збурені нерви його прийняли в себе трепетно - тіпальний ток, що качався од тіла до тіла, і все погруддя його покірно включилось в загальну спантеличено - збуджену міміку. Він і собі зблід, затрусився і заметляв руками, наче віяв на решето.

В миготливо - сльозних очах:
три аеропляни
якісь срібні мотузьяно - подібні димки
біло - рожева калюжа —
а в скам'янілім екстазнім мозку:
(... гори зброї до самого неба
натовп мертво - воскреслих до обрію
голий Христос
і
богоматір з дитиною...)

Вибух грому покотився по хмарах, пожарах і обламався на плечах, в ногах по всьому окопу — синіми клубами гуркоту.

— Кровавий дощ!.. Кровавий дощ!.. — Маймай обернув назад своє іконописне лице і затрусив перед самими очима Люшні чашо - загнутими пальцями. В брудних долонях його скакали глиняно - рижі краплини.

— Кровавий дощ!..

Раптом Маймай схопився за груди, одкинувся до стінки, немов шукав опертя — і спустився боком на землю. З того місця, де був його хрест, защебетало наче з джерельця.

Всі як один упали навколішки. Мокрі, іржаві од глини, багряні од полум'я, христились, мукали, вили, лізли руками до насипу. Розвиті чуби, блискно - закурені зуби, повзання і тіпання.

— Помилуй м'я, боже!..

З конвульсійним зусиллям Люшня хотів одставити свою забинтовану коліноходую назад і перекинувся на спину. Так задом він і піднявся натужно на ліктях, і ще не взявши як слід рівноваги, — хотів перехриститись. Але зробив він тільки два рухи. Коли зведені корчами пальці його торкнули вже праве плече, — вогняний горен дихнув йому в перекривлений рот, удар у потилицю, розкололась земля — і він полетів стрімголов у безодню...

XVII

... Огненний круг на гарячій дорозі польоту розтягнувся в овал, потім в еліпсис, в пляму, товщим кінцем догори, війнув мерехтливими іскрами і наче мішок налився гнідою темрявою. Однак, головато - хвостата п'ятма летіла й летіла з шаленою швидкістю вниз, в глибину, і тому, що там, на її незримому дні, був кінець, темряву летючість прорізало гострим морозом. Разів три смертне дно було уже близько, виринало чорною скелею, підставляючи згубний свій шпиль, потім зникало і знову тривало головокружне летіння. Які коли впала вона — невідомо, безформна вага спустилась без болю на ґрунт тонкий і лагідний як мох, — і розплаталась на нім довгою шкурою. Димино - м'яка безшерстна ця шкура враз почала крутитись

в суїв, збиратись в зубці взором гармоніки, розтягатись - стягатись духалом Чиясь безупинно - безладна рука раз - по - раз нагинала дротяне кільце, викликаючи з голих міхів задушні реакції: з розтягання — жалісний хрип, з стягання — хлипи й конвульсії.

Це духало і було Люшнею...

Коваля одкопали. Розкладали. Гойдали. Місили груди йому кулаками — як тісто. Поки з горла йому виривався стогін. Тоді його всадовили в тій самій ямі-воронці, де вибухла бомба, — як старого діда, або дитину в колясочці. В такому стані і був він покинутий. По його зарослих щоках повзло щось терпке і липуче, голова йому була наче розколота, при чому задня частина зірвалася і висить купую «дикого м'яса». За це удаване м'ясо першим же рухом своїм він і полапав — обома долонями разом. Крізь його мозки летів холодно - пронизливий шум, а в хребті щось гуло, пиляло і терло терпугом чи пилою — на двос.

Ні облич, ні обрисів тіл Люшня не пізнавав — все скакало, двоїлось, тріло, і зір його не діставав жодної точки опори. А головне, що вразило Люшню, це — тиша. Абсолютна зовнішня тиша. Орган слуху його вибув із строю, а орган зору його, повний хисткий, заступивши пости мертвого свого товариша, передавав на спорожніло - спустошену станцію сприймання почварні відомості. Чудесні ворота замкнулись сірими ставнями й матами, а небо їхало — бистро і кругло. Око́ло горіло. Мабуть, ішла і пальба, бо земля злітала д'горі чагарями чорно-брунатних куців і трусила своїм розпатлано - диким волоссям. Невидимі руки на синіх скупченнях хмар різкими ударами - жестами писали вогненні літери.

— Ааа - ааа!.. Ааа - ааа!..

Люшня не чув голосів, але з вигляду чудно - одкритих продовгуватих ротів він зміркував, що сусіди його вигукують саме ці звуки. Значить, все уже «кончено», всі в полоні, — і йому стало легко і весело. Він зусильно ковтнув м'яку з - під грязного вуса ухмілку. Але ні шоломів, ні багнетів - ножів нігде не було, а роти все кричали. Мабуть, лучилось щось дійсно нове («контр - атака») — і він повернув здеревілу шию свою в бік Любачова. Там, за окопами, були дими: зовсім нового кольору і нової форми. Там і там вставали вони кривиною найжених куп, але не розлазились вгору, а падали вниз, злазились наче живі, еднались в зеленаво - сіру суцільність. Це одоробло росло, лопалось, знову спухало пухнати-ми гривами і зловіщо повзло — безнога, дикоопірена, вагітна «гагадина».

Але це нове явище не тільки не злякало Люшню, а скоріш зацікавило. Він перевів криво усміхнений рот і по рані на щелепі пізнав Яшека. Шестиокий полячок танцював перед ним і трьома руками хватався за чуб, наче дряпав і скуб його нігтями. Не втямив Люшня, що саме він робить, як раптом щось впало — прямо йому на болючу холоду. Це телефоніст качався йому в ногах і бився, наче крикливиця. Коваль тупо ткнув його пучкою в лоб — телефоніст ламав йому кості! — і ясно вгледів коняку. Спочатку тільки одну, голову «Берти», потім цілий шерег голів — третя, четверта, п'ята, — самі тільки морди.

І страшна догадка впала йому на голову.

Це ішла загибель всьому живому. Але видима смерть не скувала його — мзок скрикнув — і його осяла свідомість. Яскрава, повна і гостра. Та ж ім роздавали такі «кобилячі морди» в путі, в ешельонах! Але де тепер сумка? Де його сумка? Вона, мабуть, там і лишилась на самому правому фланзі. Мерщій! В ту ж мить перекинувся він на живіт і, вмиотивши вже на плазу розплутане кубло дерев'яноватно - марлевих бинтів на ціле коліно, колосальною силою одної ноги й ручних м'язів поповз по недавніх ходах, горбозвивах і спадах.

Але це була не звичайна свідомість. Це було тільки хвилеве прояснення з негайним переключенням в буйство. Самий спосіб руху його був не повзання, а ралше ниряння дельфіна в розбурханих хвилях. Од здичавілої цієї земляної плавби все гікало й давало дорогу. То там, то там стрічалися «морди», «свинячі рила»

з шільниками дірок на жерстяних кінцях, — всі в збруї, при кругло - широких наочниках. Щоправда, не часто, але і звідти звідти виринали і людські фігури, немов перелякані не газом, що сунувся (хмара сунулась важко) сюди, — а цією страшною піхотною свиною - кіннотою. Це були, мабуть, ті, що не мали або розгубили свої протигазові прилади. Через Люшню скакали, як коні, переповзали йому через спину, підставляли йому на путі чудно - рухливі голови, ноги тулуби.

Скрізь ішло полювання за мертвими, — власне за їхніми сумками. Скоро й Люшня також наткнувся на вбитого. Він лежав боком, без гімнастюрки. Малі на гігантському тілі жіночого типу груди, вкриті чорно - золотавим пушком, стояли, як персики. Між його стиснутих ніг заплутались поворозки од сумки. Тут же: порваний ранець, білизна, бинти, шматок сала, конверти, роздавлені пакки махорки. Хто ж це? Хто його перекинув? Та це ж не окопи, а ходи сполучення! Люшня тупо зирнув йому в колишнє лице і з жахом кинувся назад — своїми рвачками кривульками. Але тут нова сцена: салдат, ранений в лоб, держачи в одній руці машкару, другою душив себе за горло. Стрічний салдат підхопив машкару, третій вчепився йому в хобот — і обоє закачались в обіймах. Спірне майно опанував четвертий — в мотузяних підсумках і з флягою... Аж он стовп з чиеюсь білявою сумкою, на цяху чи на сучку — зеленаста коробка. Та коли вже Люшня недалеко мети, бервено раптом стрибає на бік, дим, лійкуватий удар жару в лице, і під руками все розповзлося. Де фланги, де траверси, прикмети дороги? Земля уже не стояла — вона ворухилась, кришилась, підводилась, падала. Раз - у - раз в ній крутились жерла. Дрючки і стовпи, дошки, клепки й скипки підіймались без шуму, ставали похило і сторч, наче останки зогнаних гробів — і знов пропадали. Це були вже не окопи, а розтерзані тельбухи. Ні, це було якесь фантастичне воскресіння із мертвих! Здавалось: встали убиті, шукають обірваних членів своїх, щоб приладнати їх на місця, а окрушення ніг, ліктів і рук, в руках і чоботях, лізло, шукаючи старих насиджених м'язів, суглобів - притулків...

Язик, ніздрі і щоки Люшні, що в русі дійсно стали подібні на мініатюрне духало, зябри або гармонію, втягли в себе запах: їдоче - солодкий і млосний, наче горілка, шафран і випар з клезету. Правда, цей запах почув він на самім пробудженні, — та хіба він гребував запахом? Тепер же йому стало душно. Легені його дихали власною смалятиною. Не спинившись, він рвонув себе за груди і за комір. Потім угледів в пальцях своїх круглу медаль, а перед собою — зігнуту спину: якийсь салдат, розкарячивши ноги, мочився на хвартух... Та ж про це говорили в вагонах! («Онучу! Сорочку!») Люшня розбігся очима по плямах — і світло погасло: хтось, стоячи ззаду, надівав йому на голову «морду».

Можливо, що це уже був останній момент для такої операції. Сіро - зелене хмаровище уже підлило до окопів, піднялося товстим своїм черевом, наче крилячись нюхало, перекинулось — і тут спорожнилося. Гидке гаддя її розповзалося по всіх ямах і тріщинах.

Туман застелив Люшні овид. Бачив він тільки два - три контури, що пливли в спінених хвилях, немов володази. Люшня захитався, а та сама кощава рука — це могла бути тільки рука єдиного Яшека! — здавила його за лікті і потягла його вгору на насип...

Люшня вирвав ногу - ходулю з диму й багна і розплатав своє тіло над обваленим валом. Але спинило його не знесилля, а подив. Крізь тьмаво - спітнілі його окуляри:

Все ціле й ранене:

— одиниці, пари і череди морд —
плазом

ходою

в - галоп

текли в бік Любачова

несучи

везучи
 тягнувши
 білі плями саморобних прапорів
 (і наче)
 розкидані крила млинів
 долоні, долоні, долоні...

А ріка:

Вся ріка була чорна — як кодло мурахів..
 І тільки згодом з чорноряб'я і тьми:
 темні алеї цепів в машкарах
 в миготінні ніг і плечей — кулемети.
 (на власних колесах, двоколках, на конях)
 Слідом: при повних запряжках, з обслугою
 (немов катафалки)
 важким алюром, ріжучи польове багно
 всі калібри гармат:
 од окопних скорострілок до мортир
 А по цілому полю:
 кіннота
 обози
 колонни

— (не в один, — в два! три!! чотири!!! поверхи) —

На розлютовану стіну пожегарів — за газом.

«Фаланга!» — подумав Люшня і по напружених членах його розлилось за-
 покоєння. Задуже тепло машкари і запах, що звив уже собі гніздо в його леге-
 шях, перенесли його в німецький шпиталь, на простиною, одягло і подушку, і в його
 темних з перегрітим повітрям грудях заблимає радість.

Аж от «руська волна» підійшла до самих цепів і зникла в чорних дворах і
 алях. Уздрівши на - віч, що «наших» ніхто не рубав, не різав ушей і носів, Люшня
 скрикнув і потягнув свій буксир — їм назустріч. Зараз його заберуть, повезуть
 в закритій кареті до города, «мабуть до города Львова»...

Але тевтони не дивилися вниз, а прямо і вгору. В кругло - великих очах вони
 йшли, наче сліпі, — земля гнеться на їхній дорозі! Тоді Люшня вибрав найближ-
 чий горбок, де було б його видно здаля, і швидко, швидко поліз на руках до того
 рятівничого пункту. Він просто котився туди з сграшною силою, немов гнав його
 вітер. Така швидкість злякала його самого — і він уперся в землю руками. Але
 горбок так само стояв оддалік, як раніш — і знов відновлялася подорож. Кінець -
 кінець, він почув в своїх пальцях якусь тугу, таку ж мокру поверхню і вмовив
 їм, попередити, що «тут є живі!» — і кричав на все горло — до самого обрію.
 Але вони все йшли та й йшли, прямо сюди, прямо на нього, огако - сліпі: водо-
 лази, коні, мурахи. І на Люшню напав розпач. Він розставив широко ноги і підняв
 високо долоні. Ні, більше: він устав на обидві ноги, великі, як пам'ятник —
 і руки його загороджують шлях німецькому військові. Але це була омана: це мозок
 його здавався в полон, а тіло не слухало. Він лежав на тому самому місці, на спині
 Яшека, і лише ворушив непокірними пальцями, наче гадзуля гнійними лапками.

Контужений, збитий, п'яний од газу міцний організм коваля чіплявся за
 останки життя, кричав проти смертного вироку. Змагання йшло перемінно: те
 одкривав він іржаві повіки, то падав у туман небуття, обертаючись сам в непокірну
 туманність.

На останку, в плямних рисунках агонії:

...Степ. Могила. Сокири. Довгасті купки. Червоне небесне склепіння. Голій
 по пояс останній тевтон шукає останнього руського воїна... Хоча Люшня знає
 тепер, що це тільки сон, та коли незабаром з задуже притиску голого велетня

з'являється жінка, коваль бере це за правду («Оксана»). Однак, на цей раз дружина його держить свою дочку не на грудях, а на спині. «Мале жабеня» обхопило її за шию, головою в саму потилицю, і от - от зірветься на землю. Люшня сердито кричить, щоб вона пересадила дитину на руки, і тут зауважує, що вона вагітна. («Австрійці — ніжний народ, це тобі вони ворог...») Його пересмикує гнівом, шалений помах руки! — і враз: не одна, а дві... три... цілі колони... море Оксан — точно такі ж, з голими дітьми, теж на спині, всі д'одної вагітні — стають на коліна і, витягаючи руки, наче отари овець, застеляють околицю. Тоді Люшня опускає кулак, йому тепло і добре, він чує: два роти, груди, дихання...

Правда чи сон це?

Люшня болізно підводить п'ятипуддя повік:

В кількох кроках од нього той самий черевань, що стояв з пилою на на-
сипу

Він іде попереду всіх, точно так же, як вчора, перебираючи короткими ніж-
ками

На великім його животі барабан

(Бум - буум... Бум - бубум!)

Етажі алей і колон

А за ними котить щось чорне —

Горбата гора на копитах і спицях...

Люшня ясно почув двигіння коліс, шум пари, гаряче квохтання страховища, хотів одлізти з путі, але барабанщик вже маршує по спинах жінок, а хвартухи, кофти і спідниці крутяться, крутяться обабіч його, як снопи в молотарці.

В одчай, в огні безумним зусиллям Люшня рвонув себе за горло. Груді його пожадливо надулися — міхом. Потім — останній скрик пам'яті: «Рило» в тоне-сеньких ніздрях. Рука в краплях дощу. Кисет. Срібна медаль — почало сутеніти. Чорна гора з'їхала на горб, хитнулась на бік, щось хруснуло так, як волосський горіх — і Люшня заметлявся за колесом...

XVIII

Сьомий день очмаріло мчав поїзд. З свистом і шумом летіли настріч зорі й вітри, сонце й піски, димарі і вокзали. На одну станцію ззаду біг другий поїзд з другим полком, а за ним на таким же самім інтервалі, хвіст за хвостом поспішала друга бригада. В свою чергу одна за другою гнались ще три — від Балтійського моря на південь, в груди димам і гудінню пропелерів спішили — одна кавказька і дві сибірські дивізії...

ТЕРЕНЬ МАСЕНКО

СТЕПОВІЙ КОМУНІ

Посвята: О. Довженкові

Над морями південними острів - бриг,
самородок багряної міді!
Небеса парусами здійсмають вітри
над тобою у рейді побіднім.
Гарячіш, ніж самуми легенів морських
заціловану сонцем пустелю,
п'ю душі океани твоїх колосків
під солом'яно - м'ятною стелею.
Із чужих островів, оазів чужих
я до тебе, веселий і хорий,
біжу, як із гір снігових біжить
ріка до гарячого моря...
Не за те, що з половцем змагався в степу,
хоч змагатись було не легко,
що по морю водив полки на Стамбул
під кустарним щитом Олега!
Не за те, що для пісні загинув один
польський пан од руки степовички,
що в минулому пісню ліричну родив,
Замість грому повстанських кличів!
Не за те, що до моря в солонім пілу
двісті років ти сунувся плазом,—
я люблю тебе, озеро бронзових лун,
полум'яний пшеничний оазе!..
Оджила Наливайків, Нечаїв, Найд
анархічна і месницька вдача.
Ти в провалля жбурнув тачанку Махна
і його санюлотів ледачих.
Що до Криму поход романтичних Підков,
байдаків очеретяні шланги?
Власним трупом ти вигатив Перекоп,
щоб втопивсь у крові твоїй Врангель.
Що в сімнадцятім віці одної з рабниць
тихий постріл на польського пана?
Легіони маґнатів, забрівши в степи,
у двадцятім губили жупани...
От за те, що побідний — розклавши давно
коло рік Дніпрельстанівські ватри —
ти найкращий південного моря дреднот
у народів свободних ескадри;

що комбайном змінивши пощерблений серп,
під радянські широти, дредновте,
дивну палубу жита й пшениці везеш,
повні трюми горючого злата;
що зоря п'ятикутня веде корабель —
трудівнице під небом Італії,
на століття співаю, славлю тебе,
твої груди з колосся і сталі!

ВОЛОДИМИР КУЗЬМИЧ

ТУРБИНИ

ПЕРША ПОВІСТЬ ПРО ДНІПРЕЛЬСТАН

ЕНЕРГІЙНИЙ ОТАМАН

Грабарські артілі почали жити напруженим життям. Вони чудово виконували виробничі завдання і навіть перевиконували їх, що викликало вдячні погляди і разом з тим чималий подив інженерської братії. Вони, наприклад, відмовлялися йти жити в новозбудовані бараки, і коли Причина питав — чому, то отаман солідно виходив наперед і казав:

— Ще блощичі вам розведемо. У нас же їх багато. Хай поживуть без нашого дарунку, менше буде радвладі мороки.

Причина звертався до інших з цим же запитанням, але відповіді щирої, правдивої не чув.

— Ми переживемо в своїх земляночках. Літо тепле й сухе.

Лише певна частина стримано дивилася у бік голови Робіткому. Угрунькидав обіцяльні погляди, але мовчав закований в ланцюг артільної дисципліни.

Вони старанно трималися своєї артілі і ніяких нових знайомств на виробництві не заводили, лишаючись окремим виробничим батальйоном. З іншими загонами пролетаріату не зв'язувалися, захоронюючи свої артільні таємниці від стороннього ока. Але найбільше подиву у керівних робітників вони викликали тоді, коли таємниче свистіли про себе. На загальнобудівницькі збори не ходили жодного разу і вже чулися голоси, щоб не йти на наступні вибори Робіткому, що мусили зв'язати розпорозені окремі загони будівників.

За тим грабарська артіль Царенка вславилася вмінням торгуватися.

Коли до них приходив Косак разом з техніком геодезом, то сперше чувся таємничий свист, артіль моментально притихала і своєю мовчанкою доручала одному отаманові вести справу і захищати артільний інтерес перед «чужаками».

Косак чув далекий свист і, вже насторожившись, підходив, знаючи, що Царенко буде торгуватися за кожний півкубічний метр землі.

— Нам треба прокласти залізничу колію ось по цьому мальюнкові. Треба насипати високий насип, проривши на зложіщі гори відповідний прохід.

Геодез розкладав матеріяли і хутко прочитував кілька стовбиків цифр. Насупивши брови, Царенко уважно приглядався до креслень, стежив за бігом кожної риски і так лише трохи розуміючись на них, удавав, що він не вірить інженерським малюнкам.

— Во - первих, неправильно зазначено, що он у тому зложіщі вісімсот кубометрів, я зараз піду зміряю на кроки і доведу, що там буде більше тисячі.

— А що во - вторих? — іронійно запитував Косак у грабарського отамана.

— А, во - вторих, вам треба надбавити буде загальну суму за вивоз. Раз є більше кубометрів, то й платити більше.

Царенко починав увіходити в ролі і його велике тіло, длубасте, дебеле важко пересувалося по схилу Дніпрового берега. Він спирався на ціпок, іноді засував

руку за червоно-зелений кручений пояс, що їх носять цигани, візники, підрядники. На обличчі лягали камінні обручі. Чорні очі наливалися темним соком китрощів. На плечі лягав великий тягар особливих розрахунків з усією феодалною математикою, простими лініями викладок і складною системою давнозабутих, і тільки в межах грабарських артілів захованих вирахунків. Тоді здавалося, що якась особлива думка заподонувала Царенка і навіть переливалася через вінця сочистого тіла. Кольористий пояс і ціпок іноді здригалися од нервових зідхань отамана, який боявся проторгувати.

Артіль, затаївши подих, стежила за арифметичним і геометричним боем. Косак казав одне, Царенко друге. Геодез наводив наочні приклади, що його числа правильні і що отаман помиляється. Царенка не можна було вломити і він ставав найтиповішим крамарем в справі торгування.

— Тут вісімсот кубометрів, — впевнено проказував Косак; але чув сердитий крик Семена Герасимовича:

— Ти нам рахуй на грабарки, а не на метри!

Високий студентистий геодез, що й досі ще не втратив образу студента, ще ширше розсував свої папери і тикав пучкою в креслення, показуючи, як ідуть лінії, як слід вирахувати кубометри, як тут вжито тригонометрії. Але Царенко зневажливо махав рукою і голосно кричав на всю округу, щоб його чула власна артіль:

— Не тикай мені дриметрії, бо вона щось дуже роздригалась! Тикай он у землю. Ти піди обрахуй її на кроки!

І отаман вирушив на укисне зложище, навіть не оглядаючись, чи йдуть за ним Косак і техник-геодез. Він приходив на укис і, починаючи знизу рахунок кроків, твердо ступав на пісок, лишаючи важкі сліди на м'якому ґрунті. Він обходив усю ділянку і повертався назад повільно, навмисно затримуючи ходу, щоб тим часом згадати, як його учив батько вирахувати обсяг.

Поки постать високого бородача повертала назад, Косак з досадою вдвільявся в неї і сердився, що оця торгівля забирає у нього стільки часу і разом і з тим погрожує здорожжити будівництво на значні суми. Він не вірив, щоб наука помилилася. Він учора особисто перевіряв креслення геодезійного підвідділу і знайшов їх ідеальними. Він хилився вперед, лютий на цигануватого отамана, що навмисно кричав на всю горлянку.

Косак хотів почати лаятись та стримувався. Студентистий геодез стояв і мовчав, здивований великим опором отамана, що не погоджувався з наочними доказами. Артіль оточувала їх і кидала час від часу репліки, що іще більше плутали справу. Поки йшла торгівля, ніхто не брався за лопати і коні радісно спочивали.

— Щоб вам дупи поодбивало, щоб ви не бачили світу. Та тут же, їй же богу, тисяча грабарок. За таку роботу не хочу й братись! Ви обманщики... — кричав Царенко.

— Правильно, отамане! Кубатура в них неправильна, — підтримували суцідні грабарі.

Царенко приходив на старе місце і, спершись на свій товстенний ціпок, вже нікуди не ходив і кидався в останню і рішучу схватку з представниками науки. Він твердо переконався, що його розрахунок правильний, бо діди й прадіди вже настільки перевірили, що мати сумніви у ньому — значить не поважати власних карбованців, що прилетять до рук. Він обміряв на кроки і цього досить, щоб дізнатись, скільки в горбу кубометрів.

— Значить тисяча, і край.....

— Пробачте, вісімсот...

— Ні, тисяча!..

— Ми інженери!.. Наша наука...

— Нема муки без науки, бо з наукою біда, — кидав бородастий Царенко.

— Ми вам платимо за всі кубометри...

— Платіть і за нові двісті. Ми даремно не хочемо!

Царенко моргав і от тоді кінчалася особиста стичка, щоб почати загальну. Досі артіль лише спостерігала, але з кличем отамана, всі втручалися в діло і повітря гуло від сердитих голосів. Грабарі грізно наступали на Косака і геодеза, оточували їх щільним кільцем і, лаючи науку, боялися образити особисто когось, небудь з них, бо вони, як господарники, стануть ще непохитніші. Грабарі розуміли, що образити Косака їм не вигідно і тому лайка та дотепи сипалися на адресу науки взагалі.

— Що? даремно робити?

— Даремно й чиряк не сяде, хіба почешеш?

— Хай наймають кого хочуть, ми не раби. Наша праця щирая, мозольованая!

— Хіба вони ж люди, вони старої корови пузир!

Косак потрапляв у дощ обвинувачень і тільки хилив голову, вислухуючи лайку. Він бачив, що артіль задоволена з свого отамана, який зараз збирає врожай пошани.

Царенко накричався й зараз лише направляв спірку у потрібний бік, іноді подаючи знак до наступу з нового боку. Косак почував, що він не може встояти перед колективом, який так рішуче напався на нього.

— Мабуть їм кури вигрібтимуть ту кубатуру.

— А нам ще не замакітрило світу!

Вся артіль клялася всіма радянськими будовами й посилювала на те, що от, мовляв, на будівництві Харківського Палацу Промисловости («знаєте, того височенного, тринадцятиповерхового»), їм плагили значно більше.

— Ми були на новій залізниці Мерефа - Червоноград, і то там краще...

— Ви — рвачі, спекулянти, продажна порода, — кричав в свою чергу Косак, розлючений тим, що вони так ганьбили почесну науку.

— А ви — експлуататори, щоб вас хиндя потрясла!

— Щоб ви провалилися з своєю наукою, чортові зюзі!

Царенко дипломатично направляв лайку. Він знав з досвіду, що без лайки й сварки свого не дістанеш, що вони — найвища точка торгування за кубатуру, — потрібна частина наступу на господарників, який треба помучити, потовкти в ступі колективного крику егоїстичної артілі і, нарешті, великими руками взяти від них згоду.

Косак вперше зустрічав такий опір з боку нової професії, що з нею зазнайомився на Дніпрельстані, і тому навмисно не відступав, хоч зважав на можливі помилки в їхніх розрахунках приблизно на сорок - тридцять кубометрів. Але двісті, пробабче, це артільні штучки отамана Царенка.

Отаман хитрувато посміхався в бороду: Косак нервував і виснажувався. Він досягав мети! Більшого йому не треба. Він отримає за тисячу! Косак і геодез почнуть відступ. І дійсно, не минуло й п'яти хвилин, як молодий технік присів на землю і згадав новий коефіцієнт, що його зразу ж застосував до розрахунку. Він сидів в гурті і вітер кидав окремі піщинки на папір, влітався в стрибки олівця по порожніх полях креслень, а навколо гула маса грабарів, причому в спірку втягувалися молоді грабарі і вже чувся голос Угруня, що радів моральній перемозі їхнього отамана, який не дасть артілі в обиду. Геодез вираховував. І робітники радісно стежили за новою колонкою цифр, що виростала до дев'ястот.

— Анатолію Володимировичу, — крикнув юний технік, за новим коефіцієнтом получилось дев'ястот десять кубометрів.

Маса полекшено зідхнула і зразу ж над головою геодеза в припорошений кець загула нова злива криків:

— Ага, хоть ми й невчені, та товчені!..

— Наша!.. Наша берють!..

Косак сердито плюнув на землю, але слина несподівано попала на руку геодеза, що сидів на піску з розгорненим кресленням. Він вибачився і ще більше розсердився, головне від того, що загубив на сьогодні через цих бісових грабарів

самовладання. Він вискочив з кола і, зійшовши на вигроб, сам вимірів кроками зложище, що його треба було зняти лопатами.

— Ви не грабарі, а грабіжники! — заволав він з гори, натискуючи на «граб».

Царенко зрадів новому звороту справи і легкими кроками торгоша, що раптово змінив тактику, підбіг до вигорба і, жартуючи, кинув:

— Пересердся, любий інженере. На твою велику дріть треба налічити дванадцять лисих, бо тільки на дванадцятій лисині і гнів спаде!

Голос Царенка зазвучав сумирно і печально, наче в проповідника, що радить утриматися від гріха. Він знав, що лише певна хвилинка і Косак погодиться. Атака артілі досягла свого напруження і зараз лунали останні постріли лайки, проклять і бажань. Косак призириливо дивився з горба на отамана і мовчав. Справді, треба дивуватися: який гнучкий, цей хазяйновитий чолов'яга, який він невідступний і настійливий, навіть нахабний.

По обличчю Царенка пливла усмішка тривожна і чекальна. Косак знову натяг маску підозрілості і продовжував мовчати. Артіль же почала потроху насуватися ближче і скоро маса грабарів опинилася під горбом. Угрюн разом з іншими підійшов до зложища. Він навіть висунувся вперед і своїм гострим носом нюхав повітря. В ньому йшла боротьба: як грабар, що бажає більше отримати за свою роботу, він стояв на боці Царенка, але разом з тим він не вірив, що інженер міг помилитися в кубометрах з метою одурити робітників. Цього на Дніпрельстані не може бути, Дніпрельстан і обман не сумісні речі.

Артіль гримала на Косака й геодеза.

— Хай кур наймають вигрібать, нам тут не місце...

І частина повернула до грабарок, кидаючи працю. Царенко почекав з хвилинку і сказав віско і твердо:

— За тисячу кубометрів ми беремось, а як не згодні, то прощайте. Поїдемо у Донбас. Там нас дійсно поважатимуть...

Отаман скинув шапку, вклонився по пояс Косакові, потім геодезові і сказав:

— Звиняйте, що не можемо служити...

І широким кроком, друкуючи на піску круглий серп підкови од чобіт, подався навздогін до своїх артільників. Там ще чекали. Але дехто почав удавати, що збирає пожитки і складає на грабарку, що за одну хвилину перетворилася на воза. Інші почали зчищати пісок з дощок і перекладувати їх. Частина грабарів пішла до землянок і вже витягала свій бідний скарб. Довкола бігала артільна куховарка — Головина, лаючи інженерів на всі заставки, кричала отаманові:

— А що з борщем робити? Може почекати.

Дзвінкий голос худорлявої гостроязкої селянки долітав до Анатолія Володимировича, і трохи тривожив його. Геодез, схвилюваний новим зворотом справи, піднявся на вигроб до Косака і показав йому свій розрахунок, де він, за проханням отамана, враховував два вигорби, що не фігурували в генеральному плані викопних робіт, бо обрійні лінії обходили їх.

— Вони правду кажуть. Мужик у землю дивиться, а на сім сажнів бачить!...

Навколо віяв тихий весінній вітерець. Коні радісно змахували гривами і їржали, оглядаючись на ріку і на правий беріг, де інші грабарські партії продовжували роботу.

Косака охопила досада і раптом він звернув увагу на юнака, що топтався під горбом і з сумним обличчям крокував довкола. На ньому була подерта свитинка і чорні порепані чоботи. Очевидно він не хотів покидати Дніпрельстану і сподівався на кращий зворот справи. Косак клікнув на нього:

— Чого ваш отаман такий незговірний?

Угрюн з гнівом подивився на своїх товаришів у праці і, скинувши голову, сказав:

— Я жалкую, що потрапив у його артіль. Це не людина, а рудий шершень! Він хоче заробити й тільки, а от не враховує, що є хлопці, які бажають працювати на чесну.

— Значить він не чесний?

— Хто його зна! Він усе рахує чотирма чотирниками.

Тоді Косак почув знов свист і грабарі всілися на грабарки. Цьвюкнувши на конячок, вони під'їхали до інженера і вже не соромлячись кинули йому:

— Повертай свою дупу на сонце.

— Або тисячу, або нічого...

Валка в сорок—п'ятдесят підвід проїхала повз нього і подалася на дорогу, завертаючи на Кічкаський міст. Отаман дзигнув батою свою попелясту і, втупившись чорними нахабними очима в Косака, гукнув йому:

— Звиняйте ще раз. Ідемо на правий...

І несподівано сікнув кнутом юнакову спину, наказавши йому сідати в грабарку. Семен Герасимович поїхав слідом, злімаючи гуркіт на витовчених нових шляхах. Угрюнь скривився і люто крикнув від образи:

— Чортів кугут! Приїхав підлататись?..

Розлютований, розчервонілий юнак хотів уже розповісти інженерові в чім саме справа, чому Царенко так поводить себе, як геодез замахав своїм кресленням і заволав:

— Повертайте назад, тисяча ваша!..

В усіх справах отаман був саме такий. Його торгашівська натура, непосидна, гаряча, хитра творила йому великий авторитет серед дрібних господарників, що зібравшись з великого села Кам'янки, Запорізької округи, подалися із своїм виборним отаманом на роботу, призначивши його кубатурником.

Вони не вперше вже виїздили з ним на будівництва і завжди поверталися з чималим заробітком, бо Царенко умів відстоювати інтереси артілі і умів торгуватися з інженерами. Іноді він підмовляв хлопців і, коли інженер був особливо незговірний, нековирний, він глухо й одривчато свистів,— це означало що треба починати комедію і удавати збори в дорогу...

Він виробив цілу систему сигналізації і міг перемовлятися з хлопцями в хвилини найгарячішої сутички з так званими чужаками, що приходили в артіль. Після сьогоднішньої перемоги, Царенко зважив на зростання симпатій грабарів і за рахунок артільного заробітку призначив гулянку вночі, тим паче, що завтра починалося свято.

— Хто од товариства одстане, хай у того шкіра одстане!

І увечері почалася п'янка з розсудком, як її назвав Царенко, Семен Герасимович. Це значило, що більше призначених ста п'ятдесяти карбованців не можна було витратити на п'янку.

— На все розум треба! А то можна все пропити і додому нічого не привезти!

— Правильно, треба на другу конячку заробити,— погоджувався друг і приятель Семена Герасимовича — Варфоломій Житняк колишній дяк, що покинув лямку богослужителя і перевернувся на грабаря.

На п'янци була вся артіль і перший тост виголосили за Семена Герасимовича. Там був і Угрюнь, який довго вагався, чи йти, чи не йти. Йти хотів тому, що його не затверджено комсомольцем, і він, як позапартійний елемент, мав певне право погуляти востаннє, щоб лихом не згадалось оце життя в дружній чудернацькій артілі. Повагавшись, він пішов.

П'янка минула щастливо й у понеділок наступного тижня вся артіль знову копалася у зложіщі Дніпрового схилу. Угрюнь сумно потирив собі лоба, який досі гудів від незвички.

Він ще згадував останні чарки, що їх поглинав, заливаючи свої останні позапартійні дні. Шуміла гасним перегоном в голові розгониста юність. Плила в минуле буйна верховіть веселих безтурботних анархічних днів. Він знав, що стоїть

перед новим і що це нове зовсім не буде схоже на забувнене життя гарячого хлопця, що корився досі лише гарячим зовам своєї крові. Тепер же його покличе дисципліна. Він стояв перед дверима Комсомолу — перевесник Дніпрельстану.

В ОСЕРЕДКУ

Сьогодні засідало бюро колективу.

Старе бюро, що не перевибиралося з грудня 1926 року, почувало себе слабим перед тим активом, що оце зібрався сьогодні, перед видатними діями великих виробничих центрів. Шомет і Янсон, як головні керівники од Старого Кічкасу найбільше відчували це на собі. Шомет ще пам'ятав сутичку в готелі із Зимою. Вважав, що він наразився на Головного інженера лише тому, що той наче рахував, що Шомет нездатний опанувати процеси нової роботи і стати поруч із знаменитим будівником кількох станцій.

Янсон теж ніяково почував себе в новому оточенні Косака — учасника великої партроботи в Харкові, Хороша — Ленінградського послання, що дуже часто, навіть частіше, ніж це потрібно, подавав поради і виявляв себе значно розумнішим за Кічкаського секретаря. Віллі Янсон уже чув одного разу розмови такого ґатунку:

— А правда, наш секретар слабуватий для Дніпрельстану!

— Що ж ти хочеш од сільського робітника. Ясно, що селяк не охопить усієї виробничої роботи.

Янсон не бачив в темряві вечора субесідників, але факт такої розмови для нього був убивчий. Уже реєструючи комуністів з великим стажем він нараховував понад тридцять душ, що мали стаж значно більший за його. Зрозуміло, що кожний москвич, харківчанин, одесит і сибіряк користувався правом поради і вказівок секретареві, мало досвідченому в справах будівничих організацій.

Це його ображало, і разом з тим підмивало відстояти позиції і показати партійному народові, що й селяк з головою, і що він упорасться з роботою, яка б вона велика не була. Він зважував на свої сили і був певен, що він здатний рости вгору з такою ж хуткістю, як Дніпрельстан.

Він ще більше здружився з Шометом і часто радився з ним і просив на випадок можливого провалу підтримати його.

— Правда, Віллі! Нас можуть легко з'їсти ці столичні акули. У них кутняки гострі й великі, — погоджувався той.

Шомет, що мав стосунки з десятком відділів Головної Управи будівництва, почував себе не краще: вже думав над тим, щоб певного дня наскочити на Управу: авторитетом влади партії примусити її рахуватися з місцевими організаціями.

— Зрозумій, Віллі, для кожного чорта бухгалтера є єдиний авторитет — Москва. Вони навіть забувають не лише про Запоріжжя, але й про Харків. Що казати про Кічкас?

Шомета й Янсона підтримував комсомольський ватажок Норт - Ортліб, але захоплений організацією молоді, він забував про всілякі підкопи: тому по суті було однаково, хто буде секретарювати — чи Янсон чи Ліпатова, що про неї було уже чимало розмов. Він знав одне: роз'їздити конем по великому 25-ти кілометровому колу будівництва: загадувати збори молоді то лівого берега (там де Угрунь), то 153-го кілометра, то млинового виселка.

Іванов остаточно переключився на пропагандистську роботу і виїздив рай-радівською бричкою на певні ділянки для доповідей. Більше йому нічого і не бажалося. Він читав лекції з історії партії, керував семінаром колективу й іноді розповідав про історію матеріальної культури.

Йому дали прізвище «сліпий професор» і воно закріпилося за ним. Володимирові було приємно носити його, бо воно репрезентувало його найпершим професором на будівництві, свідчило про пошану мас. В процесі роботи він трохи

одійшов од Шомета й Янсона: найчастіше його можна було бачити з Нортон, який завжди кликав його на візди до дільниць.

Сьогодні він і Норт записались на бюро; потрапили в саму середину запальної дискусії про наступні перевибори Робіткому. Норт хутко знайшов вільне місце, а Іванов тикався в плечі і спини людей, поки Косак не уступив заповітного йому місця, пересівши на підлокітник розчищеного вікна.

Говорив Причина нервовим глухуватим голосом:

— Зараз працює більше двох тисяч робітників. Прибувають нові сили. Пора їх об'єднати і злити в єдиному Робіткому будівництва. Хіба не дивно бачити окремо «Профбюро водників» з Хорошем, бюро металістів з Мурашкою, бюро будівників зі мною на чолі. Треба охопити маси сезонників своїм впливом і в першу чергу артілі грабарів, теслярів і так далі!

Йому суперечив Янсон. На його гадку, перевибори Робіткому, що був механічно створений першими днями з обраних представників окремих профорганізацій, мали негайно викликати й перевибори бюро колективу, що не знало про що саме одчуватись, бо не минуло й місяця від початку роботи.

— Можна почекати іще два тижні...

— У мене нові загопи профспілок — у мене вчителі, медики товчуться і вимагають затвердити їхніх уповноважених. Я маю об'єднати п'ятнадцять профспілок! Це не жарт, товариші!

— Треба звернутися за порадою до Окрпаркому й Профради. Мабуть вони й не погодяться з тобою... — похитував головою Янсон.

— От іще зябло боягузне! Хіба ми не маємо права на ініціативу?

Запарений Віллі то сів, то знову схоплювався; намагався винайти хоч один новий аргумент на користь твердої думки не поспішати із обранням єдиного робіткому, оскільки число профспілок, даних на Дніпрельстані, може вирости з 15 до 20. Йому здавалося, що Причина збивається на демагогічні прийоми, щоб, мовляв, захопити владу в свої руки, і далі так командувати бойовими батальйонами пролетарів, як йому заманеться. Йому тижалося, що Причина, якого він знав раніше, зустрічаючись на партконференціях, де той був представником великого заводу «Комунар», не впорасться з роботою і тоді Кічкас матиме потрібний провал, по радянській, партійній і професійній ліній.

Янсон вступався поглядом в грубе обличчя Комунарівського токаря, поточене цяточками давньої віспи. Він не міг знайти на ньому будь-якої шаблянової риси, що наперед казала б, що цей високий лоб не лежить розумній людині, що тонкий ніс, овальні брови і глибокі очі свідчать про ширість, людяність і готовність служити радянському народові до кінця. Такого на обличчі Причини не було. Фізіономіст напевне провалився б з тріском. Такого на обличчі Причини лице, Янсон передчував товариським нюхом, що настирливість голови Робіткому не випадкова, і виникла в наслідок нових стосунків між людьми.

Янсона плутав реєстрик отих п'ятнадцяти профспілок — од металістів, деревообробників, залізничників, будівників — до медробітників, хеміків, робітосівців, радторгслужбовців. Його починав тривожити надлюдський розмах роботи і од наївної радості, що ошастила його серце своєю візитом першого січня цього року, лишилися лише втопані сліди. Хоробрий селяк, який гадав, що його врятує німецька точність, пляновість й система раціоналізованої роботи бачив, що розмах значно перевищував попередню намітку. Тому на бюрі його тривожив не лише факт титанічного розвороту будівництва, а й безпідставна, на його думку, сміливість токаря Причини, що за чотири роки в Запоріжжі нічим особливим не одзначився і не виявив організаційних здібностей. А міг би ж уже бути хоч би й кандидатом до ОПК чи Окрпрофради. Причина лише недавно став активістом.

Так чому ж Причина тепер береться так гаряче до справи? Чим пояснити його раптову досвідченість, сміливість, тактовність, що наче народилася за один день?

І, виступаючи проти Янсона, не хотів собі самому признатися, що справа полягає в психологічній мобілізації людини: Причина не мріяв про те, що хтось приїде і посіде його місце, як це робив Янсон, чекаючи собі зміни і готуючись взяти на себе лише маленьку відповідальність за маленькі справи.

— Я ставлю питання руба. Або ми з сьогоднішнього дня розпочинаємо підготовку до виборів, або я виходжу із складу бюро, куди ви мене кооптували і почну агітацію за зміну парткерівництва, — навалився глухим прибором слів і погроз Причина, запеклий прихильник розмаху.

— Це антипартійна демагогія!

— Нам треба складати колективну угоду на кілька тисяч робітників із Головною Управою, а наш Робітком не має права цього робити, бо він не обраний усіма, а складений з окремих уповноважених від дільниць і профспілок.

— А на чорта ця колективна угода? Є загальні ставки по профспілкам — їх і вистачить! — розсердившись послався на новий аргумент Янсон.

Хорош і Косак переглянулись і посміхнулись. Їх забавляла спірка. А сперечалися ж — з одного боку людина, що тільки ось знайомилася з формами виробничо-професійної роботи і кидала сліпі запитання на зразок останнього, і з другого людина — майстер, салдат — профармії, що тисячу раз чувши команду командира в атаках, міг сам стати командиром. Косак пихкав флегматично сигарою і тонкий обрис його золотих овальних окулярів блискав з підкокітника. Хорош не втримався і крикнув в балакучу тріскотню:

— Сором не розуміти ваги колективних угод!

Після репліки ленінградського водолаза, Янсон зрозумів, що він дав маху і тому почав виправляти помилку підкресленою згодливістю, заглушаючи своїм дзвіночком жартівні погдумки, які пострибали з вуст на вуста. Секретар переконався, що Запорізький токар має певну рацію прискорювати вибори.

— Гаразд, я згоден! Висувайте термін виборів...

Білявий німець мусив перувчатись і переходити на ширшу орбіту партійної практики, щоб не загубити всякої вартости для великих соціальних процесів. Нахмурившись він узяв олівець, повів скісним оком по рядах активістів, починаючи од підкокітника вікна з Косаком до білого кутка, де народ пачкав об крейду свій одяг і де був натовп найгустіший. Тут найбільше курили, жартували, сміялись і по задніх лавах завжди плівла хвиля товчучки й тісноти.

Причина сидів на третій лаві, майже в центрі закликаного активу і мав змогу агітувати народ на свою користь в той час, як Віллі був одрізаний од маси і самотньо сидів за столиком. Причина перемовлявся з хлопцями, кидав гасла, репліки підчас промови Янсона і проявляв себе надто активно, порушуючи тишу й лад на засіданні.

— Причино, прив'язи язика до ясел і дай йому вівса! — гукнув Янсон, побачивши, що рудуватий голова Робіткому нахабно пересміхується з сусідами на його адресу.

— Це небезпечно. Заіржу, як жеребець! одпарував Причина. Бідолашний, трохи збитий з пантелику, секретар, давав одігратися на наступній пропозиції і вважаючи, що в цьому змін уже не буде, захитався на довгих тонких ногах в хромових чоботах і синьому суконному галіфе:

— Висуваю такий реєстр членів майбутнього Робіткому. На виборах ми запропонуємо його від імени партколективу...

Янсон прочитав список майбутнього Робіткому, де на голову пропонувався Причина, на його замісника Хорош. Поява списку знову негативно вплинула на активістів і перший Причина запропестував проти нового промаху секретаря.

— Пагано вийде по - Янсоновому. Запропонувати список і голосувати гамузом політично небезпечно. Це значить, що ми заб'ємо активність маси і вона механічно проголосує список лише тому, що його рекомендує партколектив. Треба категорично відмовитись од списків і перейти на нову практику, яку вже

мас велике виробництво — голосувати окремо кожну особу і сказати масі, що вона має право висувати свої кандидатури, аби тільки вони отримали більшість...

— Значить хай підносять руку сорок - п'ятдесяти разів? — запитав Янсон, Янсон, що з перших слів Причини помітив куди хилить голова Робіткому.

— Так — так! Хай не один раз піднесе долоні, і то з просоння, а сто разів. Маса фізично почує, що вона дійсно обирає свій орган. Їм корисно трохи втомити руки.

Зайшлися нові суперечки. Як не дивувався Віллі Янсон, а мусив згодитись з Косаком й іншими, що він одстав од життя і що він мусить, як свідомий комуніст, поступитися перед Причиною, який показав на ділі свій організаційний хист.

В кімнаті було страшенно накурено і хмари цигаркового диму здіймалися в усіх чотирьох кутках, пливли сивим чадом до розчищеного вікна, обминаючи дебелувату постать Косака.

Після виступу Шомета, який підтримав Причину, Янсон взявся рум'янцем внутрішнього сорому і не наважився настоювати на першій пропозиції. Виходило, Шомет починав зраджувати дружбу, але тут справа ходила про інше. Гаврило відчув в собі велику спроможність рости й хутко пристосовуватись до нових вимог.

Янсон як індивід, як ватажок Дніпрельстану, отримав делікатний удар бокса від своїх же товаришів, що стояли значно вище за обранця.

— Я мушу рости! — сказав він собі, запираючи кімнати бюро після засідання і простуючи додому. Цей намір у нього значно зміцнів, коли Шомет доповів йому про останні новини в Окрпарткомі й Виконкомі.

— Немає кадрів. Партсекретаря обіцяють дати, а на Зав. радвлadı попросили не сподіватись!

Кроки друзів тихо звучали в вечірньому повітрі, сповненому стриманим шумом далеких робіт.

На Віллі зійшов спокій і він оптимістично подумав, що все зшабриться, припасується у великій людській машині, яка не змонтована до кінця і не має багатьох людських деталей. На це потрібен тільки час.

Є. ФОМІН

ТРИБУНАЛ

Через зойки сірен.

Через грохот і грім —
димові марева,
напролом

Пронеслася вість:

— У мартенівському аварія,

Піч,

розливши метал —
нерухома. —

Зашмигали людиці.

(Саме так, бо маленькі, як крапки
Серед чорного строю громад).

І тривога у кожного серце облапала.

Як «Аврора» прожектором Петроград.

— Домна стала.

Оддалося лунами...

Хто винний...

Вороги!

Це зірве промфінплан.

Й чорну дошку повісить над нами.

І повисне, повисне над ударною нашою зміною

прориву пляма! —

І спокійно тоді.

... (Уявіть собі площу на мить,

Де з властивим їй громом

гримонить революція,

Проходять спокійно і певно вожді,

Що зуміли її запалить

І їх спокій відбитий у бурі повсталого людства):

Так спокійно ішли три коммольці —

умовні судді,

А за ними непевне ступав

без догляду і конвоя

Майстер у білій, як день бороді

І з лисою, як гарман, головою.

Біля мертвої домни

тимчасовий засів трибунал

І без запитань захисника

і прокурора

Було встановлено:

Головна вина —

Недбайливість майстра старого.

І замість приговору —
посипався біль дорікань.

Дружніх,
прямих,
без яхидства й погрози.

як нечувана сповідь,
в дідка

По чесних щоках капотіли і падали сльози.
І з ними скотилась його вина.

Всім у вічі дивився,
як свій,
не лукаво.

Хай живе трибунал
Більшовицької волі і права!

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

Із СІМ'І ГЕНІЇВ

Ті два тижні, що прожив Тарас у Іваненка, здалися хлопцеві світлим раєм після всього того, що до цього часу дало життя. Іваненко жив сам, їсти готовила і взагалі усім порядкувала найнята бабуся. В хатах було чисто, куди чистіше, ніж навіть у попа Григорія. Сам Іваненко був людина лагідна, видимо багато знав, багато читав, бо у нього Тарас побачив бібліотеку вже не таку, як у попа Григорія, і ця бібліотека перед Тарасом не тільки не замикалася, а навпаки — розкривалася.

От уже де читав Тарас до сходу! Читав і сам питаючися про неясні місця, читав і голосно, а Іваненко поправляв, де було треба. Часом і сам Іваненко читав наголос, коли Тарас щось робив.

З малюванням було так, що спочатку давав Іваненко Тарасові малювати якісь біле листя, якісь квіти чи що воно й також дещо із рисунків своїх.

— Як я учився, так теж оце спочатку рисував, казав він.

Потім узяв з полиці (на полиці у нього стояла) якусь білу жінку з обрубаними руками й велів нарисувати її. Потім показав дерево на вгороді і звелів його намалювати. Кожний такий рисунок Тарасів довго й уважно розглядав, показував, що саме не так. Тарас уже довідався, що таке «контур», «штрих», «затушовка», «фон», «копія». В ушах звучала формула — «около контура по направлению контура»... Йому не треба було двічі повторяти одної поради, одної вказівки — він розумів одразу й одразу застосовував.

Але все ж коли раз Іваненко (його звали Іван Митрович) спитав: «А мене б ти міг нарисувати, Тарасе? — хлопець зніяковів і засоромився.

— Ану поспробуй. Я сяду отут, світло, бачиш, як падає, а ти малюй. Приготов усе, що треба й починай.

Іван Митрович сів, Тарас узяв олівця в руки і... застиг. Він взагалі не міг малювати байдужо, а завжди в якомусь підняттю, але тепер, коли перед ним лежало завдання передати олівцем лице, живе людське лице — Тарас не знав, що з ним робитися. Серце забилось, олівець тремтів у руці.

З чого почати? Чуприна на голові? Очі? Фон? Що?..

А Іваненко сидить і уважно придивляється до того схвилювання, але не подає виду. Йому радісно, що хлопець так хвилюється.

Нарешті як-так Тарас заспокоюється. Йому приходить у голову, що спочатку треба дати контур, а потім уже в контурі, як у ящику, розподілити що куди. Початок знайдено, тепер ясно з чого розпочинати — і Тарас розпочав.

Його очі зробилися гострими проникливими, з них мов стріли полетіли погляди і приносили до мізку якісь накази. Тут рівно... тут вигнута лінія... тут м'який вугол... он волосся купка настовбурчилась — ні, то потім... перше вугли голови... один висок більше угнутий... а яка цікава лінія підборіддя!.. вус... на один упала смужечка світла — оце б фарбами, ай-яй-яй.

Олівець вже служхяно ковзається по паперу, там натискає, там пролітає легко, мов сам бігає. Ледве помітними лініями намітили оці очей, носа, уста... Там уже кинулося десь кілька штрихів затушовки в найцікавіших місцях, на вилицях наприклад, на затіненому виску; тих кілька штрихів потягли за собою більше таких.

Сильно зачорнене волосся тіневої сторони одразу дало напруження світлотіней і... забув усе Тарас. Мов у блаженному якому півні, наче літав високо над землею і звідти водив олівцем по паперу. І не чув більше нічого, тільки веління ліній, їх гармонію, їх взаємне життя. Щось наче казав до нього Іван Митрович, Тарас навіть відповідав якимись звуками наче «у-гу» «е-ге», але що воно й до чого не знав.

І збудив його тільки рух Іваненка, коли той устав.

— Це ти мене замучиш зовсім.

На Тараса мов хто вилив цебер холодної води.

— Іване Митровичу!.. Голубчику!.. отут іще тільки... трішечки... Ой господи!..

Іваненко добродушно посміхався.

— Ну-ну, брат!.. Це — казка безконечник. Ми цю штучку знаємо. Отут трошки та там трошки—тай засадиш мене знов на дві—три години. Ні, брат, не піддуриш.

Тарас мало не плакав, і тільки ласкаві чисто приятельські форми вислово Іваненка трохи його потішали.

— Ану дай подивитись, що ти там одчечувив.

Тарас простягнув рисунок учителів і... одразу злякався. Він же не знав що він там понамальовував! Він же і ще не подивився! А що як нічого не вийшло?

І з заверлим серцем Тарас стежив за виразом обличчя Івана Митровича. Іваненко взяв у руки рисунок. Лице його одразу стало серйозним. Це ще більше перелякало Тараса, і він уже стояв ні живий, ні мертвий. «Оце мабуть уже таке, що й...»

Іваненко опустил руку з рисунком і почав говорити якимсь сухим і твердим голосом:

— Слухай, Тарасе... Хист до малярства у тебе є, це видно було одразу. Вчити я тебе б вчив з великою охотою, але — ти кріпак. Взяти тебе до себе я не маю права, бо по закону мушу тоді відповідати «за пристанодержательство». Якщо твій пан дозволить — і то на письмі! — тобі в мене вчитися — се одно; якщо не дозволить — ні ти, ні я нічого не порадимо. Пан — це для тебе все. Він для тебе більший за батька, матір, більший за царя, більший за бога. Захоче він — будеш жити, не захоче — не будеш. Захоче — будеш учитися, захоче — підеш у поварята або в козачки, або взагалі куди тебе поставить панська воля, бо воля пана це для тебе все. Поки ти спинався на ноги, поки твої мускули були малі, поки тебе мусив хтось годувати, ростити твою спину, міцнити ноги — поти пан не утруждав себе звертанням на тебе уваги. Але от ти виріс, тобі вже 15 літ, ти вже можеш приносити якусь користь панові — і відтепер тебе вже немає. Немає твоїх бажань, стремлень, талантів, немає у тебе сім'ї, любови, нічого нема! Є тільки пан! Ти можеш хотіти бути малярем, а пан захоче зробити тебе кухарем — і ти будеш кухарем. Ти можеш хотіти бути музикантом, а пан захоче зробити з тебе доїзжачого — і ти будеш доїзжачим. Не бог творить чоловіка, а пан! Бог може вкладати в душу людську талант, великі прагнення, а пан все одно поверне по—своєму і тебе з твоїм талантом відішле «на конюшню»... Перша заповідь, начертана Мойсеєм на скрижалях, то не була про бога Саваофа, ні!... То пан з усіх вершин Сінайських глаголет до тебе: «Аз єсмь господь бог твій! І да не будуть — і не будуть!! — тобі бози інші разві мене!»...

Іваненко хвилювався. Якесь ридання чулося в його голосі. Мов збиралося горе багатьох літ і, невилпакане, невисказане, билось, як море в береги. А ось тепер прорвалося у цій скарзі у цьому воплі скаліченої людини з розбитим життям.

А на Тараса ця тирада справила впрост страшне враження. Передчуття великих терпінь, передчуття першої стрічі з отим всепожираючим драконом Кріпацтвом стрясло усією істотою. Очі Тараса широко розкрилися, він наче ловив ними, наче шукав якого рятунку, опертя. Він весь дрижав.

Іваненко помітив це шалене вражіння своїх слів і... дивна річ!.. Йому не тільки не хотілося чим зменшити, заглагоїти ті терпіння, а навпаки. Мов злорадність яку відчував; мов говорив: «нехай!.. нехай знає!.. нехай не тішиться, нехай не обманюється. Не нам рождатися було у цей вік владарства панів. Тепер можуть рождатися тільки раби, або... або ті, що мечуть бомби під панські будинки...

А втім се тривало тільки хвилину. Наступної безконечно жаль стало Іваненкові цього селянського талановитого хлопця, що ступає на свою гірку дорогу і починає каратися, ще не зробивши ніякої провини. А коли Тарас, заридавши кинувся до Іваненка на груди кричучи: «Ой, дядечку, дядечку, та що ж воно бу - уде» — той не знав що йому робити. Він притулив голову хлопця до себе і дав волю сльозам старої змученої людини, тим, що пропікають груди до серця.

Якось заспокоїлися обидва. Рішили на тому, що Тарас піде таки до пана, властиво не до пана, бо його, як бога — «отця» нікто же видіє нигде же», а до головноуправляючого Дмитренка, бо він, Дмитренко, тепер був властиво паном і владикою всіх живих і мертвих і ненароджених земляків Тарасових.

Так от Тарас піде до цього Дмитренка і буде просити у нього дозволу вчитися малювати. Як дозволить — Тарас переїздить до Хлипнівки.

— Я хоче буду вчити тебе без усякої плати. А на одержу удвох якось заробимо.

Властиво Іваненко жадної надії не мав на те, щоб Тарас добився дозволу — але не можна ж було цього сказати хлопцеві. Як би хто поклопотався перед Дмитренком, тоді може й вийшло що, але хто? Піти самому? Мало того, що не хотілося, смертельно не хотілося оббивати панські пороги, але ж боявся напсувати.

Послати діда Івана? Але що зробить швець із села Кирилівки, знайомости якого не сягають вище панського лакузи — що зробить він перед головноуправляючим? Знов тільки напсує.

— А - а - а! Орати не хочеться? На легкий хліб онука лагодити? Нам не треба малярів — малярів і заграницею багато. Нам треба орачів, сіячів — по-няв? Отже, старий, не вигадуй і йди додому.

І Іваненко рішив: як буде, так буде, а нехай хлопець іде сам. Може, як прийде хлоп'я, майже дитина — може ж таки не вбачить у тому управляючий чистіє користі й дозволить.

Хоча знов — во ім'я чого він би дозволив? Він же виходитиме з поняття, «пользы для дела», отже в ім'я чого ж він буде позбавляти себе робочих рук? Щоб мати маляра для вимальовування панських покоїв або отакого паркана, як на псарні? Так потреба в тому трапляється раз у десять літ і ради неї тратити реального робітника нема рації.

Словом скільки не розкидав думкою Іван Митрович, нічого доброго карти не показували, і тим паче хотілося дати приємности, добрих переживань хлопцеві тепер, поки не ступилося ще ногою в пастку. Тарас наступного ж дня хотів іти до двору, але Іваненко казав побути ще трохи. Йому й самому жаль було розлучатися з хлопцем, який своєю чистотою, прекрасністю замірів так гарно впливав на побиту життям душу.

Малювати ці дні Іваненко не давав Тарасові побачити, а вони більше читали, розмовляли. І ці перші книжки, прочитані осмислено під доброю рукою, і ці перші розмови мов заклали фундамент, мов показали напрям Тарасові чого хотіли, чого добиватися і чого уникати в життю. І Тарас почув себе, як ота зірвана квітка, що перестали її нараз топтати ногами, а ніжно підняли й поставили у прохолодисту воду. Він ожив. Лице стало відкритим і ясним, очі не дивилися вже понуро з під лоба, губи не стулялися міцно в замкнуту вузьку лінію злоби й терпіння; вони потеплішали, розправлялися, і через них проходив вже не раз сміх радости, звичайної людської радости.

Але прийшов нарешті день, коли Тарасові треба було йти. Обом було сумно. Іваненкові більше, бо він не мав ілюзій. Він якось не міг дивитися на Тараса, йому здавалося, що він його обдурює.

І Тарас не знав свідомістю, але щось йому говорило про можливість нефативного кінця. Особливо це виявилось коли діло дійшло до скриньки. Тарас чомусь запитав:

— Як же зі скринькою?

У Іваненка не стало духу сказати: «та бери вже, голубчику, все, бо навряд щоб ти вернувся більше сюди. Він мовчав. У тім мовчанні почув Тарас лише відчування і затривожився.

— Та я ж вернуся, Іване Митровичу, правда?.. Не може ж бути...

— Ну да... скриньочку ти zostав, але.. але все може бути. Ти не думай нічого лихого, але знай, що у панів усе може бути. І слухай, що я тобі скажу, слухай уважно. Коли що — так ти там не дуже комезися, бо йдучи навропесть, пана все одно не подужаєш. А якщо, так ти краще потерпи. Наше діло, брат, терпіти. Знаєш, як то сказано: терпи, козаче, отаманом будеш. Отак і нам. Якщо — перетерпи. Воно зразу може здатися тяжко, але потім може бути повернути на краще. А захочеш нахрапом — нічого не вийде. Краще й не пробуй. Краще слухай мене і коли там що — перетерпи. А потім воно таки по-нашому зробиться.

Тараса тривожили оці обережні «як що», «коли там що»... Але не був він іще добрим шахістом на великій дошці життя і не вмів він ще заглядати на кілька ходів наперед. З властивою молодості короткозорістю він усі висновки будував на першій і то лише на своїм ході.

— Я вернуся! Я скоро вернуся, отже нехай скринька постоїть.

А у Іваненка серце краялося. І хотілося крикнути: «Та не надійся ти, дурний хлопче, на милосердя панів, бо у панів його немає!» — і безконечно жаль було розбивати ці голубі мрії, цю дитячу прекрасну надію.

Іваненко проводив Тараса далеко за село. Розлучалися, мов два рідні брати — один старший, другий менший. Тарас пішов, здіймаючи куряву молодими ногами, а битий злиднями маляр шепотів йому вслід: «прощай... прощай...»

А Тарас і не знав, що там десь уже рішилася його доля, і весело йшов до Вільшаної. Чомусь гарно було у нього на душі. Оце ж він уперше зустрів таку людину у житті! Спомини радісно прожитих двох тяжких тріли його, а думки, що й майбутнє буде таке, додавали крил — і він майже біг до Вільшаної. Це ж усе, про що він тільки мав! Малярство, книжки, розумна бесіда і тепле людське поводження. Господи!.. Так це ж щастя! Це повне людське щастя!

І Тарас заспівав. Де й голос узвся! І співала з ним уся природа! Птиці і небо! Сонце і поле! Край увесь веселий!

На придорожнім дереві сиділи галки. Підкрався до них дуже крикнув і кинув шапку. Галки одразу гамірно закрекавши, знялися, а шапка зависла на гілляці.

Тарас розреготався, — так смішно йому було дивитися, що шапка он теліпається собі десь там угорі, а він стоїть унизу та загляда.

Подрапався на дерево. Там сів верхи на гілляці, колихався й співав. Молодий голос розлягався далеко. Дядько якийсь їхав возом. Аж став.

— Тю! Чого ти серед буднього дня розверещався? Робити нічого? Погано тебе батько й мати вчать! — і поїхав далі.

Тарас тільки кивнув головою. Робити нічого? Овва! В мене, дядьку, стільки роботи, що тобі й не снилося!

А цікаво знати: що як би сів читати книжки й читав би, читав і читав, чи поперечитував би усі книжки, які є на світі? А чого це я сиджу на гілляці, як снігурик, а за ділом не йду? Ой, що то мені пан Дмитренко скаже! А що як... Та ні, не може бути!..

Але як не потішав себе Тарас, а коли увійшов до Вільшаної й здалека побачив панський будинок, серце так занепокоїлося, що мусів аж стати. Трошки передихнув, пішов далі.

От розпочинається й панська садиба. Багато маленьких будинків виходило на базарну площу. То були будинки для музикантів. Колись на весь ри-

нок, ба! — на все село чути було звідти дудіння, скрипіння, скигління усяких інструментів; не раз увесь базар танцював, коли там у будиночках змовлялися й різнули якої веселої. Тепер стояли ці будиночки мовчазні, бо музиканти хоч і були у штаті, хоч і йшли на них гроші з панської кишені, але й гроші ті попадали не в ті кишені, до яких значилося на папері, і самі музиканти перебували не на музикальних роботах.

А он спереду якісь плями різнобарвні. Нічого барвного не може байдужо бачити Тарас. Він пішов скоренько і аж остовпів.

Скільки довгий паркан були намальовані сцени полювання. Та як!.. Тарас зроду нічого подібного не бачив. Коні, пси, люди, — як живі! В церквах теж доводилось бачити гарні образи, але то ж не люди, а святі. Отже не диво, що воно то довші, то тонші, ніж звичайні люди. На одних образках, що купив у коробейника і гарно, і красиво, а не так. Тут же так прямо... Прямо як у Іваненка... От де малярство справжнє! От як би так вивчитися!

І Тарас ходив від групи до групи, від фігури до фігури і любувався. Спочатку загальне вражіння, потім деталі. Його чарували іменно виписані деталі. Копито — так це ж таки копито! Язик сучка вивалила набік і піна капає... Доїзжачий трубить у ріг, надимає щокі — от от зареве... Курява з - під копит аж світиться на сонці. Ой боже мій, як же й гарно!.. І от така красота — на паркані намальована... Дощ мочить, сонце випалює, дядько їде возом забризкає, собачка біжить ніжку підніме...

Ай - яй - яй!.. От!.. І як же воно?..

Але треба йти. І як тільки сказав собі це слово Тарас, одразу в ньому все похололо, і якийсь незрозумілий жах заволодів усю істоту. Якби можна втік би! Від схвильовання зупинився перед ворітьми. Ось там за цими ворітьми твоя доля!

Заплющив очі і мов би з високої гори кидався в омут униз головою — переступив...

Величезний двір... І ні дупі! Куди йти? Кого питати? Страх іще більше взяв хлопця. Ноги тремтіли й готові були бігти, але думка про малярство приволювала їх до місця.

— Буду дожидатися, поки хто вийде...

Але довгий час ніхто не виходив. От вийшов якийсь хлопець, трохи старший за Тараса. Він біг. Тарас став йому на дорозі й, знявши шапку, запитав:

— Скажіть, будь ласка, як пройти до Дмитренка?

Лакейчук зупинився, оглянув Тараса з голови до ніг, потім з ніг до голови, потім ще раз з голови до ніг, пирснув сміхом і побіг далі.

Тарасові стало ніяково. Чого це він? Може на одержі, що прилипло? Оглянув себе — ні, наче нічого...

Відчинилися широкі ворота в одній з хат, звідти дядько вивів баского гнідого жеребця. Жеребець фиркав, підбивав задом, жартував, ніби намагаючися укусити.

— Но, ти чортова личина! Гратсья?

Тарас підійшов до того дядька й повторив свій запит.

— До Дмитренка, навряд щоб тебе допустили.

— Як то?... А як мені треба?...

— Мало чого що тобі треба. Може тобі й самого пана треба, так хто ж тебе до нього пустить.

Тарас не розумів. Досі в усій практиці його життя йому такого не траплялося. Треба було йому бачити діда, він ішов до діда. Треба бачити батюшку — ішов до батюшки.

— А навіщо тобі Дмитренко?

— Та я...

Але Тарасові нараз прийшло до голови, що може краще не казати і він зам'явся. Дядько помітив це й сказав.

— Як не хочеш казати, то й не говори; я тебе тільки проти того питався, що може тобі до Дмитренка й зовсім не треба.

— Ні, треба... Самого Дмитренка треба...

— Ну, а як треба, то я тобі ось що скажу. Зараз вийдуть сюди з отого дома дивитися оцього коня пани. Може серед них і Дмитренко буде. Я кажу м о ж е, бо може й не вийде. Тоді вийде Димовський. Він такий само, як і Дмитренко, має силу. То ти тоді йди до Димовського із тим своїм ділом.

— Спасибі, дядечку.

Ждати довелося не довго. З дверей великого будинку вийшло троє панів.

Щось розмовляючи, вони неспішно наближались. Дядько шепнув.

— Отой, що посередині... у білому...

І побіг тупцем, держачи коня за вузд. Тарас навіть не знав, хто це посередині в білому: чи Дмитренко чи Димовський... але Тарасові тепер було все одно. У нього шуміло в ухах, серце билось немилосердно. Він хотів іти і чув, що ноги не слухаються, і що він може впасти. Холодне оmlіння повзло по тілові і обезладнювало всі мускули.

Але треба йти... Здвигнувся з місця, коліна підгинаються — і тих двадцять кроків, які треба було йому пройти, він ішов цілу безконечність.

Ось підійшов... Що роблять панам, як їх зустрічають?... Куди їх цілують?...

Пани всі стояли спинами до Тараса, коли він підійшов. Тарас поклонився. Хотів щось сказати, але слова не йшли з горла. Він ще раз поклонився.

Один із тих панів обернувся й побачив хлопця. Спитав каліченою москвіщиною:

— Што тібе нужно?

Тарас пізнав — се був Штанько, що приїздив до батюшки у гості. І Штанько пізнав Тараса.

— Глянь!... Хлопець із Кирилівки! Це тебе о. Григорій прислав?

Обернувся й другий пан.

— У о. Григорія? А - а - а, то тен... як го... ще дзяд у него Іван, хайдамака стари...

— Грушівський?

— То дзяд, але он... но як же го у дзябла...

— Шевченко?

— Ото - то - то! Шефченко. Пане жондцо! — звернувся Димовський до третього пана. — То ест тен Шефченко, о ктурем мялем зашит доведсь до вядома пана.

Дмитренко півовернувся, недбало подивився пів-секунду на хлопця і знов обернувся до коня.

— Ага! Ну то скажіть його завести на поварню. Одежу там йому і все. Дем'яне! Та ти дужче біжи! Ключом! Ключом!

— Ходзь, хлопча за мною, — і Димовський пішов Тарас стояв, виричивши очі й нічого не розумів. Димовський обернувся й нетерпеливо крикнув.

— Але я до тебе муве! Ходзь за мною!

В голосі чулися панські приказуючі нотки — і Тарас почув себе, як ввизданий кінь, як прив'язаний пес... Ці нотки... Він, Тарас, чує їх уперше, але всі попередні його покоління, всі скільки їх було до кам'яного віку включно — всі вони чули ті нотки, багато тисяч разів і звикли скорятися при тім звуку і цю звичку по слуху передали в кров Тарасові. І тому він не міг. Не міг нічого сказати, не міг опротестувати, не міг не скоритися. Десь провалився Іваненко, десь провалилося малярство, книжки, розмови, будучність, спокій, розвиток — провалилося все. Нічого не залилося! Тільки цей наказ в напружених нотках панського голосу і молодий раб.

СЛОВО

Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.
Шевченко

1

Ти приходиш до мене
З безсоння ночей
Дисонансами, дикими шумами,
Ти нервуєш мене,
Жаром груди печеш,—
Я ж благаю,— щоб звуками Шумана.

Ти яришся навкруг,
Закипаєш вогнем,
Ти неясне, як присмерки вулиць,
Як жага у степу:
Скорсу колос там гне,—
Шум хлібів, що його ми забули...

Ти у шелесті шин,
Ти у татках коліс
Чортороєм ревеш, даленіш приховане:
Я прохаю тебе
І — до серця притис:
Дай дев'ятих симфоній Бетговена!

І аж поки не збореш
Утому мою,
Ти по графіках збуджених нервів
Мов по сходах іди,—
Ось я руку даю —
Нерозлучні з тобою тепер ми.

Долітай же тепер,
До студентських мансард,
Щоб на вірні стежки я потрапив,
Несучи у світи
Свій високий газард,
Щоби слово палало, як прапор!

2

Так заходить неждано
В заюжений день,
Наче скалка, ущемлене слово,

Мов цезура стоїть,
Від порогу не йде
І зловити — даремно, — не зловиш.

Я дружину забув,
Як і холод зими,
Слово тінню пливе під паркання,
Слово вабить і манить:
Руками візьми, —
Я захоплений цим полюванням!..

Та мене обступає
Студентська сім'я,
Теж обличчя таврує безсоння
І напевне їх мрії
Так само зім'яв
Цей суворий закон завіконня.

За розхитаний стіл,
Що скорботно скрипить,
Ми сідаєм вимучувать формули, —
Тільки краплі до скронь
У солоній ропі
На бемолях басів — тільки хор нулів!

Це ж висока хвороба
Нас мучить і досі,
І ночі пороша її не приспала?..
Прокрапали зорі. Доволі!
І досить! —
Туди — в завіконня, що дзвонить металом!..

3

Магнетом на вулиці —
Синій мороз,
І вітер обламає іней.
Напливом з афіші —
Фашистик Зеро
Боксує з фашистиком сином.

А кроки за мною
Ступ ють ось - ось;
Це — слово, ловлю його дотик...
Щасливі поети, —
Що їм довелося
Поезію звести до норм анекдоти!

А слово нестерте
У станах коліс,
Химерною тінню незловлене ходить.
Та, що мені з того, що стане колись
Могутнім одгулом далеких заводів?

Я кидаю терен
Одвічних шукань —
І графіки нервів, і серце;
Підводиться й критики
Вперта рука:
— І тема стара вже тепер ця...

Та слово вразливе —
Знайду я його,
Гарячий росте його клекіт,
Як шум передгрозя,
Що креше вогонь,
Як відгомін моря далекий!

4

Цятки сірі вгорі,
Мов фігури шахів,
Мов нулі заокруглених чисел,
Плюха лютий останнім
Сухотним «қахи» —
Десь весна повертає свій дишель.

Дужі коні
Несуть і несуть...
Верховії вітрів — наперейми...
Так оспівуй
Невтральну красу
У гаптованій рястом кереї».

Блідне місяць
В залізній оправі,
Це на мене бере його зло,
Назове ще й попутником,
«Правим»
Мій ровесник Яким Веселів.

Він до збочень
Прискипатись ласий:
— «Слово» — тема хіба актуальна?
Де тут слово,
Як функція кляси,
Де обличчя його соціальне?..

Я від сорому
Буду горіти...
Ось він руку простяг в завіконня,
Там — каркаси
Рванули д'горі тій
І гудками змивають безсоння!

5

Малиновеє слово
Мов шовк,
Зацвітай синім цвітом, насталене,

Це ж тебе я
Нарешті знайшов
На такому близькому віддаленні!

Теплих слів
Не забрати в обіруч —
Значить стежку знайшов свою автор,
Значить будуть каркаси
(Я вірю!)
Обростать орнаментом метафор...

Значить треба
Країні моїй,
Щоб шуміли студентські мансарди,
Щоби слово несли
До останніх боїв
На вогні молодого газарду.

Тож останньому слову
Останніх рядків —
Краплю крови віддати останню,
Щоб горіло вогнем
На знаменах віків
Найдорожче нам слово: повстання.

Ну, а поки ще серце
Не знає тривоги
Сіль газарду гартуй, щоб у похід
Вийти в ногу з тобою,
З тобою удвох
Рядовими дзвінкою епохи!..

ГЛИБОКІ РОЗВІДКИ

ПУСТЕЛЯ

Змучений спрагою, казак Дос, після довгих шукань солодкої води, в останній надії спинився, вже зовсім безсилий, біля чистого невеликого озера, в яким вода була ясніша за небо. Він насилу зліз з коня, що давно охляв і сумно дивився вожкими очима на пустелю. Казак упав, бо його не тримали ноги. Світ закрутився перед ним, як колесо шаленої гарби. Озеро вилискувало сліпучою сяйливою голубизною і Дос, напружуючи останню силу, став лізти до нього. Він любив більше життя, ніж смерть, тому вірив у те, що ця вода буде солодка. Його важка гаряча голова нахилилася над рівним озерним свічадом і побачила там своє виснажене обличчя, що здавалося якоюсь зловісною примарою. Казак припав до води жагучим поцілунком, але відразу ж останньою силою одірвав свої уста од неї. Він одкинувся горілиць і дивився божевільними очима в небо. І, коли він через деякий час вмирав у неймовірних муках біля озера, сонце, висушивши йому губи і руду рідку бороду, залишило на них білу сіль.

Я згадую цю правдиву легенду про те озеро, с о р, в яким тепер купаються вишки найбільшого промислу «Емба нафти», Доссору.

Наш автомобіль, навантажений запашним сосновим лісом, мчить у пустелю. Він не визнає дороги, та її й немає покищо. Під його колеса байдуже лягає звичаєсна до швидкої смерті, степова трава бошка, — це, здається, єдина рослина, що на початку літа ще змагається тут за своє життя. Ховрахи і земляні зайці тікають врозтіч од нас і тільки на небезпечній відстані спиняються, цікаво нюхаючи незнайомий їм запах бензину. Од передньої машини курява здіймається, як смерч, і тягне нас за собою.

Голубі озера, з яких двадцять п'ять відсотків соли, трохи скрашують одноманітність пустелі. Ми обминаємо ці величезні калюжі, але їх безліч перед нами. З них, на моє велике здивування, здіймаються гурти крижнів та диких гусей, що не знаєть чого забралися до цих місць. Над ними високо у небі ліниво кружляють степові беркути.

На жовто-сірім обрії промайнуло якесь старовинне кладовище, обгороджене глиняними мурами, що пам'ятають, мабуть, часи Тимура.

З пошани до людства, шофер звертає праворуч чи ліворуч, коли перетинає нам дорогу одполірований сонцем, піском та вітром білий людський кістяк, що розгубив по землі свої руки та ноги.

Я висовую голову з будки і оглядаюся назад. Вже не видно того довгого каравану верблюдів, що виїздив разом із нами із Доссору. І за ці кілька хвилин я почувую, як виросло і ошаленіло сонце. Покищо нас охороняє од його брезентовий дашок, але й він так нагрівся, що біля нього не можна втримати руки.

Багато озер уже повисихало. Це ненажерливе літнє сонце повипиває не тільки їх, а й ті численні річки, що починають і кінчають своє життя в пустелі. І зараз

уже воно вдвічі або втричі зменшило їхні річовища, пороздирило шкіру їхніх берегів, вкритих сіллю, як провесняні балки снігом, щоб до останку висмоктати воду.

Щодалі частіше доводиться odkривати фляжку. Я знаю, що під спеку не рекомендується так багато пити води, але вона на кілька хвилин полегшує дихання й остуджує розпечені, як і брезент на дашк, легей.

Але фляжка порожня, останні кілька крапель, ще дужче роз'ятрують спрагу. Пересихає горло. Мені здається, що мій язик неймовірно опух, бо ним дуже важко повертати. Починає боліти голова, вона в пожежі, бо тепер той вітер, що вривається у відтулину між шклом і дашком, справжній вогонь. Спека роздратовує очі, — я певен, що це пісок запоросив мені їх, але після протирання вони болять ще дужче і згодом починають плакати. Мені стає тільки тоді легше, як я затуляю їх долонею, схиливши голову на коліна.

Спочатку шофер зневажливо спльовував і посміхався. Але тепер брови йому насупилися і він щодалі важче дихає.

В'януть думки, — вони подібні до якогось маріння, що буває підчас важкої хвороби. Злорадісно я зиркаю на шофера, що все частіше й частіше заплющує знеможено очі, коли перед ним не видно води. По його багряній шії спочатку котяться краплі, потім плинуть струмки, — і згодом уся шия вохка, а сорочку можна викручувати, як після прання.

— Еге! — кажу я, і мій голос видається мені чужим, — забрало і вас...

Він оддувається, одсапується, крутить головою і змучено відповідає:

— Не звикну ніяк... У нас, у Тамбові, ніколи не буває такої спеки... А тут — те сонце і той проклятий вітер... Пропати можна. Хай би краще віяла моряна...

Вітер, справді, повернувся. Він дме навіжено і шалено, але з меншою силою, ніж моряна. Це вітер — із південного сходу, народжений у далеких і страшних пустельних кара-кум'ях. Він робить дротом стебла степової трави і випиває озера, мабуть, дужче, ніж сонце.

Нарешті, о - півдні на пагорку з'являються силуети двох наметів та кібінки з кількома рубленими основами будинків. Це — мета нашої подорожі. Вона наближається з кожною хвилиною. Незабаром вже видно людей, що покинувши роботу і приставивши долоні до чола, дивляться на наш автомобіль. Тут мав бути один із пунктів майбутніх глибоких розвідок. Він з'явився новою крапкою на мапі в наслідок завзяті праці геологів, що в цій пустелі складаються більше на кочовників, ніж на вчених.

Од тасмничих, зарослих камішем, берегів Каспія до міст Тимура та Уральського, — із півдня на північ, — од Заураля до примхливої річки Джем, яку мами називають Ембою, та її меншою сусідкою Каратонь, що нашою мовою значить чорний кожух, — із заходу на схід, — скрізь по всій цій великій пустелі геологи уперто й настирливо полюють на нафту.

Землі важко захвати з них свої тасмниці, бо кожен шар їм говорить, мабуть, не менше про нафту, ніж нам — сиве волосся та зморшки про вік чоловіка.

Із їхніх догадок, перевірених точним приладдям, пустеля кладе на своє обличчя зморшки доріг, що йдуть до оаз колоній.

І от переді мною була така майбутня колонія в зародкові.

Тут на всьому позначилася лихоманка творчості. Недалеко од наметів землю високо заслали соснові стружки, що безперестанно вилітали з-під рубанків. Трохи далі співучі пилки розсипали на землю тирсу. Люди не боялися сонця і звикли до нього. Правда, вони б не ремствували, якби хоч раз пішов дощ, той дощ, що нікого не дивує на їхній далекій батьківщині. Тоді б дерево трохи відвогло і коло нього легше було б працювати. Але про це тільки можна мріяти, бо тут рідко трапляється дощ.

У спів вітру влітається стук сокир, деренчання пилко, веселий свист, або стогнання дерева. Це — могутня творча пісня. Вона викликає посмішку на боро-

датих обличчях теслярів і примушує їх самих щось мугикати собі під носа. Тоді швидше з'єднується рублене дерево й веселіше входять у дошки цяхи.

Біля залізної грубки порастає якийсь старий чоловік, що готує для всіх робітників вечерю, яка править тут і за обід. З величезного казана виринається запашна пара, кучерявий шум починає переливатися за вінця, сердито клекоче, — і з ним ніяк не впоратися дідові.

Старий народився десь, мабуть, на півночі, — про те каже його густа золота борода, — і ніяк не звикне до цього примхливого палива, — нафти. Одруктивши надто гранта тієї рурки, з якої падає на залізо струмінь масної тягучої нафти, він ще збільшив вогонь і тепер намагається втихомирити його та казана грізною лайкою. Вогонь спалахує і ледве не підпалює йому розкішної бороди. Тоді старий з посмішкою дивиться на мене.

— От, дровця — не те... — каже він.

Нарешті, він таки догадується покрутити гранта на другий бік.

— Хай ти скажишся, — булькає він в бороду. Але йому знову клопіт, — вогонь зовсім загас.

Автомобіль, яким я прибув сюди, розкидавши дошки до тієї купи, де вже багато лежало лісу, поїхав назад. Через якусь годину приїхав другий, потім — третій, і, нарешті, над вечір припленталися ті верблуди з барилами води, які разом зі мною виїздили з Доссору.

Робота закінчилась. На західньому обрійному небі бовваніє стрункий пірамідальний силует вишки, що має перевірити здогади геологів. Останній автомобіль привіз решту інструменту, що стоїть ще нерозпакований у міцних дерев'яних ящиках. Над рубленими стінами будинків шмагки неба загіртового обополоми і бантинами майбутніх дахів. Кімнати вже готові. Шкло неймовірно виграє у вікнах, воно далеко від себе відбиває вечірній соняшний вогонь, що віщує смерть пустелі.

Повечерявши, робітники розстеляють кошми. На ці повстані рядна ніколи не залазять ні скорпіони, ні фаланги. Над ними розп'ялось милосердне вечірне небо. Хтось засвічує лямбу, що несподівано освітлює трикутник намету. За стола сідають газартні гравці в козла. Вони люто лаються, сваряться, підморгують один одному, поки найобачливіший з них не гасить ляпми.

Другого дня, ледве підбилося сонце, пустеля прокинулася. На нас мчав справжній смерч куряви, що ховала в собі кілька автомобілів.

Але вони були не подібні до вчорашніх. Од них, разом з гудінням моторів, долітали уривки веселих пісень.

— Ну, от, і їдуть, — промовив той старий, що вчора варив вечерю. — Це — хазяїні!.. — і він знову починає подавати шальовку своїм товаришам на дах.

Автомобілі поспинялися. Вони біли густо набиті людьми і мотлохом. Перший сплигнув на землю собака. За ним повільно зліз чоловік, що побожно тримав у руках гармонію.

І, коли вже всі чоловіки стояли на землі, тоді повільно і урочисто зійшла з машини червонощока здорова жінка, що спочатку з доброю посмішкою передала чоловікові дитину.

Чоловіки понесли до кімнат свої скриньки і потім вернулися допомагати жінці переносити ночви, примусу та інші хатні начиння.

— Ну, грай же! — закричав хтось гармоністові, — це ж вводини!

ВИКОНРОБ РОЗВІДОК

За короткий час мені пощастило об'їздити багато пунктів глибоких розвідок. Усякі Байчунас-и, Сагіз'и, Бібі-Ке стали для мене реальними словами і я козиряв ними не гірше місцевого мешканця. Мало не щодня мені доводилося зустрічатися з новими людьми, які через добу зникали з мого обрію, поступившись своїм

місцем для інших. Їхні портрети трохи стерлися в моїй пам'яті, але спогади багатьох із них зробились, мабуть, цікавішими за самі оригінали.

У житті людей на глибоких розвідках, народжених десь далеко від цих пустельних місць, багато такого, до чого їм важко звикнути. Тому якась досада проблискує в їхніх очах, коли автомобіль назавжди одвозить когось відтіля. У цій їх неможна обвинувачувати, бо в той час вони, напевно, згадують привабливі зелені рівнини і ліси, що приємніші серцю за оцю пустелю. Зате в такі моменти у вузьких очах казаків свіється сонце. Вони звикли до пустелі і, мабуть, згадували б її з однаковим сумом і теплом на весняно - запашній розкішній, але чужій, землі.

Нас зустрічали майже завжди однаково.

— Ну, що?.. Листи і газети привезли?.

Люди із сумною посмішкою слухали недотепну відповідь шоферову і розхотілися. Сюди завжди, — якщо це трапляється, — газети приходять пакунками за кілька місяців. Їх сподіваються з дня на день, з тижня на тиждень, з місяця на місяць, зневіряються в своїх чеканнях і дуже радіють, одержавши пакунки кількомісячної давнини.

В одній колонії, що була проти інших недалеко од Доссору мене зустрів невисокий кремезний чоловік. Він намагався визволити мене із кола кількох цікавих, що через зрадника шофера взнали відкіль я прибув.

Голова йому була обмотана білим простираллом, як — у казакських жінок. На ньому не було ніякого одягу, крім трусів.

— Ну, ходіте до контори! — промовив він, коли ми zostалися вдвох.

— Куди? — перепитав я.

— Та я ж сказав: до контори!.. — повторив він.

Він одчинив двері, ввічливо пропустивши мене вперед.

... За бар'єром, що перегороджує кімнату, біля покаліченого столу сидить двоє людей. Їхній одяг мало чим відрізняється од вбрання того проводиря. Вони п'ють чай. Крихти хліба падають на розгорнену канцелярську книгу. На бар'єрі висить напівмокрій рушник, що його, шойно витерши собі ним шию і груди, поклав сюди один із цих чоловіків. Перед ними, зневажливо одсунувши на край столу чорнильницю, стоїть великий синій чайник. На стіні, біля портрета Леніна, заспокоїливо покають ходики. І, коли я кинув погляд на цю картину, мені важко було повірити, що сюди понад тиждень їзди од Харкова, і то тільки в тому разі, як не доведеться чекати пароплавів.

— Ну, чаюйте й ви! — каже той, що привів мене сюди, склавши під стіл чорнильницю, ручки, рахівницю та книжки. — Ну, от! Будьмо знайомі. Я — виконроб, а це мої — помічники: буровий майстер і машиніст.

Вони дивляться один на одного й чомусь весело сміються.

— Ви — новий чоловік тут! — звертається до мене машиніст. — Ви, мабуть, не знаєте, що таке виконроб у нас... Я так і знав! — каже він, почувши мою відповідь, і знову сміється. — Це у нас головний командир... Він у нас, як капітан на пароплаві...

— Ну, от, вже й капітан, — перебиває виконроб машиніста, але ця атестація йому, мабуть, дуже приємна.

— Ми ним хвалимося... Він — наші горлощі. Свій чоловік! Із справжніх бакінців... Він дасть сотню очків інженерові! — підморгуючи мені, веде далі машиніст.

— І давав! — охоче погоджується виконроб.

За тридцять літ своєї роботи він справді взнав більше, ніж молодий інженер, тому він був кращий за інших виконробів, що поприїздили сюди після закінчення гірничого інституту. Але, крім усього, у цього п'ятдесятилітнього чоловіка енергії було на добрий десяток молодих.

На цих глибоких розвідках я прожив десять днів і щовечора бачив цього виконроба, що сидів за столом, схилившись над якоюсь книжкою зі своєї спеці-

яльності. Тоді лампа освітлювала його обличчя зовсім іншим. Воно видавалося мудрим і старим через ті зморшки, що прорізали його. І, коли я одного разу зайшов був до його кімнати в таку хвилину, він весело одсунув од себе книжку і бадьоро сказав:

— Пролетаріят, мій друже, не здасть своїх позицій,— і весело поляпав мене по плечі.

У цього чоловіка завжди був прекрасний настрій і апетит. Він, не зважаючи на свої літа, був свіжий і бадьоро напружений з ранку до вечора. На нього навіть спека не впливала.

Вранці я прокидався од його розмови з конем. Через хвилину до мене долітало чітке стукання підків. Висунувшись у вікно я бачив, як нервова молода гніда кобила чвалом односила у степ його невисоку постать, над якою сяло дикунською білізною коло простирадла. Це починався об'їзд бурових.

Другого дня до нього поприїздили в гості казаки. Як я довідався потім, вони ніколи не обминали його, якщо ці глибокі розвідки були їм по дорозі. Він відразу ж наставив чаю, а потім забалакав з ними їхньою мовою.

Його розмова була така само спокійна й чемна, як у них. Він прекрасно знав їхні звичаї, бо завжди дослухував до кінця того, хто говорив. Велику приязнь я помітив у очах у голосі казаків, коли на прощання він гаряче їм стискував руки і,— як я догадувався, запрошував їх у гості.

І того ж дня він з радістю запропонував мені проїхатися з ним на бурові. Але я знав, що в колонії тільки один кінь, на якому їздить виконроб, а сісти на верблюду мені бракувало сміливості.

Та біля ганку стояла та сама нервова молода кобила, з якою він щоранку розмовляв. Вона була запряжена в блискучий ресорний кабріолет.

— Бачите! який шик! — промовив виконроб і натяг віжки. Я ледве не перекинувся назад, коли кінь зірвався з місця. Обличчя виконробові стало серйозне з гордощів, бо ті три кілометри, що були до першої бурової, ми пролетіли за якихось шість—сім хвилин.

У буровій виконроб несподівано змінився. Він став мовчазний і навіть трохи похмурий, як і личить начальникові. Робітники з пошаною сторонилися, щоб не замазати йому одягу.

— Ти дивися на ливну, а не на мене! — суворо кинув він бурильникові, коли той не спинив інструменту й через те неправильно накрутив ливну.

Він пильно оглянув буровий журнал і був невдоволений.

— Знову мало пройшли! — промовив він коли ми помчали до другої бурової — Чортова порода! Там колчедан ішов, а тут теж долото скригоче на місці.

Настрій йому, справді, змінився. І раптом він став лаятися й проклинати вчених та геологів.

— Дуже багато ми буровимо на пусту... Я відразу ж побачив, що ця бурова безнадійна, вроді тієї, що он там, — він показав на обрії, де стояв самотній залізний кістяк, покинувши нерозібраною вишки. — Там майже дев'ятсот метрів пройшли, двісті п'ятдесят тисяч вгнали і — нічого сінько... А тут до сімсотого доходимо і теж — ніякого нятяку на нафту. Часто помиляються наші геологи...

І раптом йому розтягла уста мрійлива посмішка.

— Зате у мене буде чим похвалитися! — скрикнув він і тон у нього змінився. Слово чести, буде фонтанчик, і не поганий... Там, у Новобагатинському, ударив газ, розбушувався, — і не з великої глибини, а тут — шістсот п'ятдесят метрів і... теж газочком пахне... Нафтовий пісок, як слід... Вже поширюємо цілину, — він довго і надхненно говорив про майбутній фонтан. Мене захоплювали його слова. Я вже бачив тут залізницю, сотні, тисячі вишок, нафтопроводи, нові міста і селища, що поховали під собою пустелі...

— Проте, емібінський район бідніший не тільки од бакінського та грозненського, а й сахалінського, — мимохіть перебив я його мрії.

— Хто це вам сказав? — насмішковано сказав виконроб.

— Читав... — відповів я.

— А ви вірите?... Тільки сама земля знає, що вона має в собі... На усім світі ніде немає такої нафти, як наша... В ній стільки олії...

— Ну, так це зовсім інша річ...

Проте, я мусів був змовкнути, щоб остаточно не розсердити виконроба.

... Був вечір, особливий азійський вечір, в яким багато м'якості і мало свіжості. Тут тільки ніч приносить холод і остиджує розпечену землю. Дзюрчання цикад розливалось сіткою струмків по пустелі, — і од них було ще душніше. Хтось із робітників, кого гнітила самотність та нудьга, сумно наспівував якоїсь пісні, що губила свої слова у важкій повітрі. У затоці річки на гребнях її здригів поло-скалися рештки червоного заходу, але ці барвисті шматки незабаром зникли і степ злився з обрисами берегів в одну суцільну синяву. Не чекаючи зірок, одноманітний небесний шовк пропекли електричні лампки бурової, що стояла на сході.

Почалася ніч.

У будинку нікого не було, і мені ніяк не щастило заснути. Я вийшов і попростав у степ не турбуючись про те, що заблукаю, бо позад мене горіла електрика колонії. Я одійшов уже дуже далеко, коли переді мною виринула з вибалка якась постать. Селище було далеко, я був сам, тому мені стало трохи ніяково, бо я не знав, до чого ведуть тут такі несподівані зустрічі.

Але мій страх був даремний.

— Що? Гуляєте? — почувся знайомий виконробів голос. Він підійшов ближче до мене.

Ми довго йшли мовчки з ним. Колонія oddalювалась і незабаром її вогні стали зовсім малі.

— Та-ак, — задумливо протяг виконроб і щиро додав: — знаєте, нудьга заїдає... Кому, кому, а мені сором. А, от, правда!.. Ходиш, ходиш... — він на хвилину замовк. — Проте, це краще, ніж сидіти на місці. Принаймні, стомишся та хоч перед ранком заснеш... Воно, звісно, це трапляється нечасто... Але, як насиде, як нападе на тебе, так аж груди тріщать. Нехай в інших десь жінка, діти, а в мене ж нікого... І, проте, однаково скучаєш за чимсь...

Цієї хвилини на північній буровій тричі мигнули лампки. Це було гасло про те, що присутність виконроба там дуже потрібна. Він попрощався зі мною і пішов до бурової.

ОДНАКОВО ЯК КАПІТАН

Учора в колонії побилися хлопці. Бійка була нечесна й ганебна. Сталася вона далеко від будинків, у степу, і про неї ніхто не взнав би, якби один з хлопців не пустив у діло ножа. Правда, супротивник у нього був дужий і не боязкий. Він не дав навіть і шкіри собі подряпати. Але виконроб був схвилюваний, бо досі у нього цього не траплялося.

Вранці він покидав до себе бурильника, який щойно прийшов із нічної зміни. Хлопець похмуро ввійшов до кімнати і в його очах блиснула досада. Він, мабуть, хвилювався, бо весь час крутив у руках свою стару вилинялу кепку.

— Ти, Павле, свої штуки кинь! — промовив виконроб і ще дужче заторохтів пальцями по столі.

— Які це штуки? — тихо спитав бурильник, не дивлячись на нього.

— Сам знаєш... Так от... щоб усе було по-хорошому... На, пак, тобі ножа, — протягаючи руку лагідно сказав виконроб.

Але хлопець не взяв ножа і він зостався на столі.

Того дня Наташа, єдина дівчина колонії, була весела і навіть трохи розгублена. Вона надто багато сміялася і спалила усе м'ясо, яким мали вечеряти машиніст та майстер. Я бачив як вона спокусливо посміхалася бурильникові, який соромливо червонів і з щастя не знав що сказати.

Але ввечері устеп пішов гуляти інший бурильник. Він з гордошів не бачив під собою землі і йшов так, немов умів ходити по повітрі. Його суперник проводив дівчину піснею, яку з розпачем витискував із гармошки. Але через кілька хвилин гармошка полетіла на землю. Його душило млосне небо. Він розстебнув комір, щоб легше було дихати і теж пішов у степ.

Виконроб сьогодні не зміг довго читати книжки. Він одсунув її од себе і зняв з носу окуляри. Незабаром до нього поприходили машиніст і майстер. Вони мовчки посідали за стіл, де вже стояв великий синій чайник.

— Казяться хлопці! — промовив машиніст, що обережно хотів перший почати цю нараду, на яку його кликано.

— Та - ак, у них кров грає, вирує, робота не стомлює, а тільки розпалює, — не те, що нас з тобою, — відповів майстер, в якого було ще сивіше волосся, ніж у його товариша.

І тоді почалася нарада. Вона була спокійна. Часом переривалася спогадами про акації і місячні ночі, або мовчанкою, коли ніколи було балакати за питтям чаю. Потім далі крутилася навколо бурильника, що його ніж і досі лежав на столі. Вони лаяли дівчину, що посміхалася обом хлопцям і любила, коли через неї чоловіки билися, як півні. Машиніст поставив уже другий чайник на стіл, а розмова ще ні до чого не дійшла. Ходики пробіли дванадцять годин і в протилежному будинкові погасло світло.

Тоді виконроб ударив долонею по долоні, ніби перед ним затанцювала думка так, як йому хотілося, і сказав:

— Єсть!.. Ми його, голуба, в Доссор!..

— Правильно! — весело промовив майстер і лукаво посміхнувся. А потім, мабуть, згадавши щось чудне, одкинувся назад і зареготав. — Це здорово придумано!..

Машиніст побіг по бурильника і відразу привів його із собою, хоч той ішов сюди ще з меншою охотою, ніж уранці. Він став на порозі, зневажливо стиснувши свої сухі губи.

— Кликано мене чи що? — спитав він навмисне грубо, щоб приховати свою ніяковість.

— Сідай! — присунув йому стільця виконроб. Він знову начепив окуляри, хоч вони зараз були зовсім ні до чого. Хлопець не сів і навіть не підійшов до столу. У нього, напевно, була думка противитися усьому, що б йому не казали, а це важко було б зробити, якби він по - приятельському сидів за шклянкою чаю. Троє людей з нього не спускали очей, і він похилив голову, щоб не зустрічатися з їхніми поглядами. Тоді виконроб устав, узяв за руку бурильника і посадив його, вже слухняного і байдужого, на стільця.

— Коли ви, хлопці, помиритися? — спитав він.

— Чого ви на мене напалися, а не на нього? — раптом, підвівши схилену досі голову і напружившись, сердито промовив бурильник.

Ці слова роздратовали виконроба. Він стукнув кулаком по столі, бо знав, що не дійде свого, коли з ним так розмовлятиме хлопець.

— Ти старших слухай! — тихо сказав він приязно. — Ми теж були молоді, але старість вибила з наших голів дурочі. Ти от даремно нахваляєшся, що із світу зженеш свого товариша... По - дурному не годиться ляпати язиком... Трапиться щось — тобі діло пришиють...

— Ну, і хай пришивають! — змучено й холодно відповів бурильник.

— Не впізнаю я тебе... Ти повинен гордувати, що з тобою так панькаються... Якби ти поганий робітник, махнув би на тебе рукою і роби собі, що хочеш... — Виконроб запалив другу цигарку, хоч перша ще не догоріла. — Ти, може б, у позачергову відпустку поїхав, прогулявся б?

— Куди тут у біса поїдеш?

— Ну, до Доссору! —

— Вже краще тоді тут сидіти!.. — І раптом, зле посміхнувшись, крикнув на всіх трьох, що надумали його вирядити відділя. — А чому ви його не посилаете?.. Хай він поїде, мені нікуди поспішати.

Раптом грюкнули двері. Хлопець здригнувся і нахилився над склянкою, до якої досі не торкався. На порозі з'явився той бурильник, що з вечора пішов з Наташею гуляти у степ. Їхні погляди зустрілися, — і першому з них дуже важко було зостатися на місці. На його обличчі під засмаглою шкірою заворушилися м'язи. Він схопив був у руки кепку, що перед тим поклав її на лутку, але, нарешті, переміг себе і зневажливо сплюнув.

— Ну, от, ще її і вся компанія в зборі, — спробував пожартувати виконроб. Але цих слів не чув той, хто ввійшов. Він спинився за крок од столу і раптом тихо спитав:

— Ти?

— Що я?

— Каж, ти?

Ці люди ніяк не скидалися на друзів і між ними щось би трапилося, якби не було нас тут. Нічого нікому не розуміючи, ми здивовано дивилися на них.

— Без жартів, хлопці, без жартів, — промовив виконроб, — що сталося? Сидай, заспокойся і розкажи!

— Хай сам каже!

Але той, од кого чекали усі відповіді, раптом, сердито зиркнувши, зірвався із стільця. Тепер він був зовсім розгублений, — гнів йому ушух і тому в усі його рухи ввійшла неприємна до жалю ніяковість.

— Я... той... піду! — змучено проказав він. Його поведінка тільки переконала нас, що він у чомусь дуже винуватий. Машиніст і майстер здивовано переглянулися між собою.

— Ні, браток, не поспішай!.. — виконроб силоміць посадив хлопця на місце.

— Одпусти! Я піду! — він був у такому стані, що міг заплакати.

— Признавайся, що ти там накоїв! — гримнув виконроб і потім враз обернувся до другого і ще сердитіше крикнув: — А ти чого мовчиш? Комедію прийшов строїти?..

— Та тут і розказувати нічого! — Цей хлопець, що був такий гарячий, коли ввійшов, тепер заспокоївся і, мабуть, сам дивувався, чому він прийшов сюди. Але здість ще не покинула його. Він неприємно посміхнувся і поволі сказав: — Скорпіонів під ковдрою познаходив...

— Та що ти? — замахав на нього виконроб. — Може, то тобі здалося?

— Підіть подивіться... Там на ліжкові лежать, пороздушував їх.

Цього ніколи не сподівався виконроб. Він знав, що часом хлопці сваряться і навіть б'ються, коли їм частить купити за великі гроші або вимінити на чай в якого хитрого казака горілки, але ножі, скорпіони, через якусь дівчину, — це вже було справжнє безглуздя.

— Що ж це? — промовив він, оглянувши нас. — Як же це? Га? — І він дивився на хлопців. Йому не хотілося вірити в це, що він допіру почув. І часом в його очах була така невіра, що другий бурильник, кінець - кінцем, мусів був сказати:

— Й - богу, не брешу...

Виконроб устав з-за столу і підійшов до вікна, біля якого сидів той бурильник, що ним так необачно нехтувала Наташа. Він струснув його за плече й сказав:

— Це ти?

Хлопець мовчав.

— Як же це так, Павле? Та ти знаєш, чим це могло закінчитися? Знаєш чи ні?

— Історія, — промовив майстер.

— Та ти ж на той світ чоловіка б загнав!.. Ну, що ж робити?.. Заарештувати тебе чи що? — виконроб дивився у вікно, у степ, відкіля несли свою пісню цикади.

Це була тяжка мовчанка. Бурильникові, од якого не одходив виконроб, стало душно і він витер рукавом піт на чолі.

— Я... — почав був казати щось хлопець, щоб знищити цю прикру тишу, але виконроб сердито і нетерпляче махнув рукою.

— Мовчи! Не признавайся! — крикнув він на нього. — Усе знаємо, нічого тут більше нам не треба!.. Мирися зараз! Протягай руку! — Протягай же кажу! — Годі... Щоб ніяких штучок... Розпуста яка! — і після цих слів він приязно ударив по плечах хлопців. Його дотик примусив їх посміхнутися.

Виконроб вийшов у кухню і одчинив двері Наташиної кімнати, але дівчини там не було. Він вернувся і послав одного з хлопців по неї. Вона, мабуть, чула цю розмову, бо ввійшла соромливо, не знаючи, як їй ставитися до виконроба, що дурно б її не кликав. На всякий випадок вона посміхнулася, думаючи своєю легко-важною поведінкою уникнути неприємної балачки.

— Ти кинь тут свої смішки! — нечемно сказав виконроб.

— Чого це ви так з мною? — Наташа образилася й перестала посміхатися.

— На діло кликав, а не на те, щоб ти посміхалася. Так, от! Завтра о - півдні приходить машина. Так ти зранку зайди до контори, там тобі дадуть документи, бо я тебе передаю до розпорядження управління... Там побачать, що з тобою робити. Можє, пошлють куди, а мо, zostavlyat' y sebe... — серйозно сказав виконроб.

— Чому ж це? — злякано спитала дівчина. — З роботою не справляюся чи що?

— Ніхто тобі цього не каже! Це — раціоналізація, — і ця несподівана од-овка його самого розсмішила. — Та хіба тобі не однаково, що тут, що в іншому ісіці! Ну, йдіть спати!

Хлопці хотіли були щось сказати, але він їх вирядив.

— Так краще буде! Вірте мені! — промовив він їм на прощання.

І я згадав машиністові слова, що виконроб тут однаково, як капітан на проплаві. 12

БІДНИЙ РОДИЧ

На подвір'ї лежали верблюди, пускаючи на землю тягучі, як мед, нитки слини. Під віком сидів казак, облитий гарячим соняшним душем, од якого на очах репалася земля, і співав пісні. Він похитувався з боку на бік і часом посміхався своїм словам. Очі йому були заплющені, мабуть, більше од спогадів, ніж од сонця, але, коли іноді й розплющувалися, то однаково не бачили перед собою ні стайні, ні пожежної повітки, бо в тих очах було багато туману й задумливости.

— Кудемане, час уже напоїти коні! — каже по-казакському виконроб.

— Не заваджай! — відповідає казак. — Що коневі треба — це знає краще казак, ніж ти, — і він співає далі своєї одноманітної пісні.

Коли казак співає, можна взнати його думки, рідню, масть того коня, на якого б йому хотілося їздити, і жінку, яку б йому хотілося любити. Він не любить жорстих слів у пісні, бо складає її собі сам, перемішуючи свої думки із тим, що бачить очі.

Нарешті, Кудеман зашовк і пішов до стайні. Його брудні ситцеві штани роздувалися од вітру, як широка, в багато пілок, спідниця селянської дівчини.

Цей хлопець тут був зовсім недавно. Він прибув до колонії навесні, коли теплові солонці цвіли тюльпанами і ріки були широкі, як море. Його зовсім не подівалися. Він побудив тоді всю колонію й кричав, аж поки його не заспокоїв виконроб. Усе рване дрантя, що висіло на його тонкій постаті, було мокре і з нього тього текла вода.. Кінь, на якому він приїхав, відразу ж ліг, ледве почув спущені поводи. Спочатку од хлопця ніхто нічого не міг взнати, але, зігрівшись на грубій ї заспокоївшись, він забалакав повільно й розбірливо, як і личить казаків.

— Я — бідний родич, — сказав хлопець.

Виконроб прекрасно знав, що це значить. Якби казак і не казав цього, то він би подумав те ж саме, глянувши на його босі ноги з кількома одмороженими пальцями.

— А чого тобі треба? — сказав виконроб.

— Мене хочуть убити! — засмучений відповів казак.

Потім він знову захвилювався і знов ніхто не міг зрозуміти його. Йому дали шклянку чаю, щоб він упрів після холодної ночі, і поставили для нього стільця біля самої груби.

Побачивши, що всі звертаються до виконроба, казак захотів розмовляти тільки з ним. Робітники, яким ця пригода прогнала сон, неохоче повиходили з кімнати.

Хлопець довго скаржився і те, що він казав, зворушило виконроба. Може, це сталося тому, що цей старий чоловік прекрасно уявляв собі холодні буранні ночі, коли мороз може швидко із живої людини зробити мерця і знав, яка образа стискує серце, коли до теплих кізяків не підпускають грітися бідного родича.

— У мого родича дуже багато коней, — оповідав казак, — і він давно обіцяв мені дати коня, десяток овець, кожух і чоботи, а в мене й досі немає нічого... Взимку я обмотував ноги ганчірками і взував черевики... Мене годували тарою, а сами їли біршбармак, хоч я робив більше за мого родича... Тепер його хочуть зробити однаковим, як і я, але він, довідавшись про це, погнав свої коні, верблюди та вівці до далеких солодких озер... З ним їдуть обидві жінки і вісім бідних родичів... Такий начальник, як ти, не знає цих озер... Але я не хочу їхати з ним, бо він сердитий на мене; коли начальники записували всю худобу в книгу, я сказав правду, а мій родич збрехав...

Коли річка стала рожева од зорі і качки із шумом та плюскотом понеслися назустріч сонцю, один робітник перебив казакове оповідання.

Через річку перейшло шість вершників.

Вони швидко дійшли до колонії і поспиняли біля виконробового будинку свої коні. Старий здоровий чоловік, у новому кожусі, перший зайшов до кімнати. Він чемно поздоровкався до господаря і схопив хлопця за шию. Сорочка була стара і гнила, тому, коли хлопець сів перед, комір зостався в руках старого.

Він хотів був кинутися на хлопця, але виконроб спинив його рукою.

— Не займай! — спокійно сказав він.

Тоді старий зовсім образився. Нікому ніякого діла не було до його справ. Перед ним був його бідний родич, син рідного брата, що умер десять літ тому і він сам одягав і годував його, а не цей начальник, що насмілюється обороняти винуватого. Старий так подивився на виконроба, а потім на своїх родичів, які стояли біля дверей, що той, на всякий випадок, підсунув руку під подушку, щоб переконатися, чи там револьвер.

Становище було напружене і виконроб на хвилину пожалів, що встряв до цієї справи. Але таких хвилин вагатися не можна, бо інакше програти, а не виграти, і коли вже дано притулок хлопцеві, то треба його обороняти до кінця. Тепер виконроб не сумнівався в тім, що хлопець казав правду.

— Він — злодій! — показуючи на хлопця, промовив старий.

— Ми зараз розсудимо вас! — сказав виконроб.

Справа затяглася. Вже давно зійшло сонце і погасла електрика. Усі повиходили з кімнати, на подвір'я, де мав відбутися цей дивний суд. Виконроб сів під дощаним дашком ганку і скидався на справжнього правдивого й суворого суддю. Йому винесли із будинку невеличкий стіл, на якому лежала його робоча книга і стояла чорнильниця з пером в ній.

— Як твоє прізвище? Якого ти роду? — спитав виконроб у старого.

— А на віщо тобі воно! — відповів казак. — Це — незаконний суд.

Але хлопець сказав прізвище свого родича і воно було записано в книгу.

— Що ти маєш? — спитав знову виконроб.

— Я не хочу тобі відповідати. — Проте, і уся його худоба була записана в книгу, бо що не хотів говорити старий, то казав молодий.

Коли черга дійшла до хлопця, він на останнє запитання виконроба спочатку не міг нічого відповісти, а потім показав на свою порвану сорочку, яка оголяла брудні груди з випнутими ребрами і зняв стару шапку в ковтунах. Більше в нього не було ніякого майна.

— Твій родич назвав тебе злодієм, за віщо це? — немов не знаючи нічого, спитав виконроб.

— Я не злодій, — відповів хлопець.

— Ти вкрав в мене коня! — почувся голос старого, що досі не хотів розмовляти.

... Вирок дуже здивував хлопця. Коня вивели із стайні і передали до рук його родича. Хлопець не міг з цим погодитися і схопив його за повід. Втримати коня йому не пощастило, — він зірвався з місця і понісся в степ разом із іншими. Але того ж дня ішов папірець, про того коня і про бідного родича, до міста, що стояло відділя за двісті кілометрів.

Кудеман сьогодні співав такої довгої пісні тому, що завтра збирався їхати на суд.

— Чи знаєте ви, що він найчастіше повторював у своїй пісні? — спитав виконроб, і, почувши мою відповідь, додав — «Я чищу щіткою зуби, вони тепер у мене білі, як сіль на озері. Я ношу тепер білизну, і, хоч раз на тиждень надягаю на тіло чисту її, мене не кидає щастя».

— А останні слова до чого? — спитав я.

— А це забобони адаїв... Вони певні, що чоловіка кидає щастя, якщо він не доносить сорочки до того, поки вона не розлізеться на ньому.

РОБЕРТ БЕРНС

ВЕЛЬЗЕВУЛОВЕ ПОСЛАНІЄ

до його милости графа Бредалбейна, президента високої й справедливої Горянської Громади скликаної 23-го травня цього року в Шекспірі, Ковент - Гарден, обговорити способи, як би попередити замір п'ятисот горян, що, як повідомив про те громаду пан М'Кензі Аппелкрос, насмілились були тікати від своїх законних панів і господарів, чияю власністю вони були, — щоб емігрувати з земель пана Мекдоналда Гренгарі до пустель Канади, в пошуках за тією фантастичною річчю — Волею.

Як добре, лорде, що турбот і ран
ти від голодних не зазнав горян!
Що ті старці нікчемні та старчиці
клинком старим, чи кулею з рушниці
тебе в селян не відняли — а ти ж
такий їм любий, мов ягняті ніж!

Ти й Аппелкрос — ви діло добре знали,
що тих собак із ока не спускали!
Їм чорт не брат! Лиш погляд одверни
й всі як один, втечуть від вас вони
за море — з ненависного полону —
щоб жити там по власному закону!
Одважний Генкок, Франклін в тім краю
в горянську кров їм додали б вогню,
у них би Вашингтон з'явивсь на чолі,
Монтгомері їх кликав би до волі,
аж поки (бозна у які діла
їх палкість ватагів би довела)
ці гольтіпаки, що зросли між гною,
права патриціїв забрали б з бою.
Ні Секвіл мудрий, ні обачний Норт
не зупинив би тих страшних когорт.
І де вам Говів, де Клінтонів взяти,
щоб їх як слід по праву покарати,
щоб рід бунтарський з світу геть звести
й шотляндську честь несхибно зберегти?
Чи ж має право кишло те нужденне
на хліб, на сон — та ба — на світло денне?
На волю? Ні! Хіба лише на те,
що ваша милость їм сами дасте!

Та слухай, слухай, лорде мій хоробрий —
по моєму ти з ними надто добрий.
А всі твої наглядачі й пани —
(ні з ким не звикли панькатись вони), —

ласкавих слів не витрачають марно —
а знай деруть своїх селян безкарно,
хоч рід горянський у нужді лихий
лише гартує дух упертий свій.
Одважся, грянь на них, як грім із тучі,
кинь до в'язниць, замкни в льохи смердючі,
жени на поле юнаків усіх —
лиш праця й голод витверезять їх,
а скільки там цнотливих є дівчаток
ім в Дрерілейн хороший дай порядок.
А потім, як жіноцтво й дівтора
з торбами прийдуть до твого двора,
убрані в лахи, од корости сірі
й гусей злякають на твоім подвір'ї,
знайди, який найдовший маєш бич,
собаку найстрашнішого поклич —
жени їх! Хай жінки біжать без тями
з своїми байстрюками і торбами!

Так і роби, мій лорде добрий! Знай,
що тільки ти у мій прибудеш край,
я не лишу тебе на призволяще —
я місце відведу тобі найкраще.
Тобі зрадіє Ірод, наче брат,
з тобою поряд сяде Полікрат.
Коли ж для тебе й це не по заслузі —
Алмагро і Пізарро дам я в друзі —
між них тебе не нападе нудьга.
А поки прийдеш — твій низький слуга
Вельзевул.

1 - го червня.

БЕССИ З ПРЯДКОЮ

Я цілий день пряду, пряду,
я милого у прядки жду
Цілуй мене, коханий мій,
любов'ю одягни й огрій.
Сиджу, пряду-я день крізь день,
співаю я давніх пісень —
хліб є — і пісня доладу —
і я весь день пряду, пряду!

На праву руч, на ліву руч
біжать, шумлять струмки із круч,
шипшина та берези скрізь
гілками в берегах сплелись,
щоб і для риб і для пташок
не розтінявся холодок.
Спить сонце у моїм саду —
а я весь день пряду, пряду!

Шлють голуби - лісовики
свій туркіт - плач оддалеки,

нестройний коноплянок спів
доносять вітерці з полів,
деркач у бур'янах кричить,
куріпка крізь хліба біжить.
На ластівку я зір звезду —
і цілий день пряду, пряду!

Я не напашила добра —
та в мене прядка, як сестра.
Не проміняла б я її
на весь ваш блиск, багатії!
Між ваших справ, розваг і втіх —
забули ви веселий сміх!
А я сміюсь, пісні веду —
і цілий день пряду, пряду!

З англійської — В. Мисик

В. СТАМБУЛОВ

МЕНЕМЕНСЬКЕ ПОВСТАННЯ

НАРИС

23 - го грудня на майдані маленького міста Менемена, недалеко від Смірни, зайшли криваві події, що на них надзвичайно тривожно й чутливо відгукнулася вся Туреччина. Клерикально - монархічна реакція, яку деякі вважали за остаточно знищену, наважилась відверто підвести голову і де... в найпередовішій і найкультурнішій частині Анатолії. Цей факт змусив задуматися і схвилюватися навіть тих, хто вже давно перейнявся безпечними демобілізаційними настроями щодо боротьби з реакцією і хто певно вірив у легкі способи ліквідації її.

Смутні Менеменські події ще раз довели, що реакція сама собою не вмирає і що радикальна і нещадна боротьба з нею повинна бути осередком загальної політики кемалізму. Нова республіканська Туреччина, вийшовши із національно - революційної боротьби, і далі оточена зовнішніми і внутрішніми ворогами, які активно і безнастанно змагаються її знищити. Це намагання час від часу виливається у відверті збройні контрреволюційні виступи, що завдають чималих ударів режимові, гальмують його прогресивний розвиток та послаблюють його будівництво й обороноспроможність.

З часу Лозанського миру ці виступи повторюються за малим не щороку, доводячи про невсипущу чинність ворогів турецької революції.

1924 - 25 років курдське повстання, що охопило за малим не всі східні вілайєти, і вилилось у справжню маленьку війну. Потім виступ проти закону про головні вбрання, виступ каліфатистів і «прогресистів», змова на життя Кемаля. Влітку минулого року — нове Курдське повстання в районах Ерджішану, Зейланду і Агрі - Дагу (Арарата). Нарешті, наприкінці 30 - го року, менеменські події.

Зважаючи на той інтерес, який вони являють для вивчення реакційних рухів у Туреччині, ми поговоримо про них докладніше в цій статті.

* * *

7 - го грудня. Кілька членів релігійного братства «Накшібенді», що підготовлялися кілька місяців за директивами із Стамбулу, де перебуває «кутуп-лактаб» (поліус поліусів) цього братства — старий шейх Ессад, що посідає вельми поважне становище у манаській гієрархії Туреччини, залишає Маніссу і прямує до села Пашакей, яке між цим містом і Менеменом.

У Паша Кей зграя починає свою «апостольську» діяльність. Змовники отаборюються в будинку Рук'є Ханум — тещі їхнього ватажка Мехмед - Дервіша, який починає потай «являтися» селянам, що він «Махді» (Месія), посланець про-рока для захисту і відновлення зневаженої релігії. Залишивши в Рук'є Ханум кілька гвинтівок, зграя зникає з села так само тасмничо, як і появилась. Кілька день про неї жодної вістки. Чи вернулись вони в Маніссу, чи бродять по сусідніх селах? Ніхто цього не міг сказати.

Минає якийсь час і зграя знову повертається у Паша Кей по зброю. На цей раз уже в ній шість чоловіка. Вони йдуть до іншого села Бозолан, де живе брат ватажків. Тут вони тиждень у молитвах, виконують екзальтаційні обряди і провадять таємну раду. Все це — на очах селянства.

Однак, сільська людність кінець — кінцем затривожилась. Таємнича поведінка змовників свідчила за те, що тут не все гаразд. Що буде, коли влада довідається, що діється на селі! Селяни благають Мехмед Дервіша і його спутників залишити село. Вони будуть у сумежній лісі халупу, куди змовники й переселяються. Тут ватажок задурмає своїх спутників релігійними ритуалами, читанням таємної дерев'яної книги «Зекір» і палінням опію й гашішу. Коли йому видається, що довів їх до того ступня фанатичної екзальтації, коли можливе всяке безумство, він оголошує їм про похід на Менемен.

Уночі проти 23 грудня, Мехмед Дервіш та його п'ять товаришів, озброєних гвинтівками і ножами, залишають лісну халупу.

По дорозі вони вже відверто кажуть, що йдуть заволодіти Менеменом, де якийсь Сафет Ходжа — видатний реакціонер і член братства, буде призначений за губернатора. Захопити Менемен здається їм дуже легко. Вони знають, що організація ретельно попрацювала по всій країні і підготувала їм чимало прихильників. Після Менемена вони рушають на Смірну, а захопивши Смірну, підуть на Ангору. Вони оповідають про свої наміри першим зустрічним селянам. На їхню думку повалити республіку не важко буде. Тоді вони перенесуть столицю у Стамбул і настановлять султанового сина Абдул Гаміда каліфом. Мехмед - Дервіш — «Махді» буде при ньому Шейх - уль - Іслямом. На два місяці всі державні справи затримається і цим часом вся людність читатиме священну книгу «Зекір», щоб звільнитися, або позбутися всіх гріхів, що заподіяла Туреччина за кемалістського режиму. Знаючи темноту селян, Махді заходжується коло ще більшого крутіства, важаючи на те зворушення, що воно викличе в їхніх головах. Він запевняє, що в Сирії на них чекає Ісус Христос, що вони привернуть до магометанства всіх євреїв і всім державам запропонується взяти іслам.

Рано вранці змовники приходять у Менемен. Для Анатолії, де великих населених пунктів не дуже багато, Менемен з 9½ тис. людности не мале місто. Махді і його спутники прямують до урядового майдану, де державні установи і великий мечет. Хоч і ранній час, тут уже вештається багато торгового і ремісничого люду. За появу озброєної групи, що негайно звернулася до присутніх з релігійною проповіддю, відразу довідуються по сумежних вулицях. А втім, ще за кілька днів до того по Менемену ходили чутки про якісь близькі події. Якись таємні особи, невідомі жінки заходили до крамниць і ніби мимохіть оповідали, що в місті має трапитися щось надзвичайне. Все призводить до думки, що в самім Менемені була група осіб, що тільки і ждала на знак, щоб прилучитися до змовників.

Юрба на майдані навколо Махді та його спутників зростає. Змовники запевняють людей, що навкруги міста стоїть 70 - тисячна армія, готова за першим їхнім наказом рушити на Смірну. Люди слухають і, можливо, деякі вірять. Хіба ж кілька місяців тому тисячні юрби народу, в сумежній Смірні, не влаштували загрозливої протиурядової маніфестації, що закінчилася стріляниною, зустрічаючи лідера опозиційної партії Фехті - Бей. Хіба ж у самім Менемені, не вважаючи на найдужчий урядовий натиск, не обрали на муніципальних виборах кандидатів ліберальної партії. Престиж уряду тут дуже збавлений і різні чутки потрапляють на вдячний ґрунт.

Цим часом частина змовників іде в мечет і виносить звідти зелене знамено з вишитими на ній строфами Корану. Розгорнувши знамено, вони дефілюють з ним по вулицях Менемену, частина юрби слідує за ними і, обійшовши чималеньке коло, повертаються на майдан, де і ставлять знамено. На цей час на майдані зібралося понад тисячу людей. Дервіш Мехмед, звертаючись до натовпу, кричить: «Ми хочемо відновити зневажений, знищений за республіку шер'ят». Він називає

себе Махді, що його іслям жде вже ось 13 століть і вимагає, щоб усі мешканці пройшли під священним знаменем. Хто цього не виконає до полудня, на такого чекає люта кара.

Деякі мешканці скоряються наказові і стають під знамено. В урядовім будинку цілковита тиша. Влада бездіяльна. Дехто із мешканців, наляканий подіями, біжить і розбуркує її.

О сьомій годині ранку на майдан виходить начальник жандармерії з одним жандарем. Побачивши змовників, він питає їх, хто їхній начальник і чого вони хочуть. У відповідь Махді заявляє, що він бере владу над містом і вимагає, щоб влада і людність йому скорились. На пропозицію начальника піти в Каракол (поліційна вартівня), Махді стає в загрозливу позу і начальникові залишається лише відійти, обдуривши бандитів запевненням, що він піде збирати всіх мешканців на майдан. Протопившись, він біжить барикадуватися в урядовім будинку, а Махді кричить йому наздогін під оплески юрби: «Почекай, віра до тебе вернеться». Похвальні виклики юрби деморалізують начальника жандарів. Йому здається, що повстало все місто. Телефонем він вимагає від військових частин прислати збройну силу і до прибуття її не відважується ступити за поріг. Наслідком змовники і далі хазяйнують на майдані. Вони затримують військових і урядовців і вимагають від них прилучитися до руху.

В цей час до майдану підходить невеличка група салдат, що повертається з навчання під командою запасного офіцера, учителя з Смірни — Кубілай - Бей. Кубілай - Бей залишає своїх салдат перед будинком Ефкафу (Управа Духовних Мистецтв), а сам протоплюється до змовників. Раптом він хапає їхнього ватажка і ще одного бандита за шию і тягне їх до Караколу. Змовники хапаються за зброю. Заходять боротьба. Махді виривається із рук Кубілая і стріляє в нього. Молодого офіцера поранено в ногу. Він падає і тієї ж миті його салдати розбігаються з майдану. Поранений підводиться і намагається доплатитись до будинку Ефкафу, але залізні ворота цього будинку заперто і Махді доганяє його. Невеличка боротьба, останнє прохання пораненого застрілити його і не мучити, а потім Махді ножем чи бритвою відокремлює голову раненого від тулуба і, врочисто уткнувши на держак знамена, показує її народові. Схилившись над трупом, убивці п'ють струмки крови. Ніхто з натовпу не протестує. Ніхто з присутніх не намагається перешкодити звірському вбивству. Частина натовпу кричить «браво, браво» і рукоплеще.

Та епілог драми близький. В однім із будинків нарешті появляються прибулі салдати. Вони спрямовують на майдан кулемет і гвинтівки. Перші постріли не влучають і Махді кричить до народу, щоб юрба не боялась, бо вони такі святі, що кулі їх не беруть. Але народ вже розбігається. Перестрілка триває кілька хвилин і Махді з двома спільниками вбито. Одного змовника поранено й забрано. Двом іншим щастить сховатися, але вже наступного дня їх спіймано в околицях Манісси. Влада легко опанувала становище. В Менемені запаює тиша і порядок.

Менеменські події справили велике вражіння на громадську думку і на керівні кола Туреччини.

Хоч притлумлення реакції було легке, і що кінець кінцем своїми розмірами менеменський виступ ледве чи може здаватися небезпечним, йому надали не меншої ваги, ніж недавньому курдському повстанню, де для придушення його потрібна була ціла армія і кілька місяців воєнних дій.

Зважено було те, що Менемен — це не віддалені, невідступні курдські райони з дикою мандрівною людністю і феєвдальними взаєминами, де бандитизм і збройні виступи становлять майже звичайне явище.

Менемен стоїть у найкультурнішій хліборобсько - розвиненій частині Анатолії. Менемен бачив грецьку окупацію і зблизка стежив за кривавою трагедією, яку справили чужоземні інтервенти в Смірні. Тут, здавалося, більш ніж де - будь повинно було бути почуття вдячності до кемалізму й революції, що визволили

країну від хижацтва чужоземних пригнічувачів. Але особливо стривожило уряд інше.

Уже першими днями слідство виявило, що реакційний виступ у Менемені не ізольований і не випадковий факт. Нитки від цього виступу тягнулись геть далеко: не тільки до Смірні й Манісси, але й в Балікессер, Конію, Стамбул і навіть Ангору, тобто міста, територіально дуже далекі від центру виступу.

З самого початку слідство, розмотуючи клубок, натрапило на сліди широкої конспіративної організації, що мала свій центр у Стамбулі і зливалася з мережею таємних релігійних сект і братств, що їх змовники використали задля своєї мети.

Виявилось, що місцева влада цілком не зважала на чимраз більшу релігійну активність і не вбачала в ній прихованої політичної сутності і реакційної цілі. Як виявило слідство, змовники намічали одночасовий, широкого масштабу, виступ за малим не по всіх великих центрах країни і що занадто велика квапливість Мехмеда Дервіша зірвечила весь плян.

За не менш тривожний знак правила пасивність частини людності.

Три тижні Махді і його аколіти вештаються по селлах, які лише за кілька кілометрів від великих центрів Туреччини, і ніхто не попередує владу. На очах тисячної юрби змовники агітують проти режиму, стріляють у військо, завдають мученичої смерті республіканському офіцерові і ніхто не лише не намагається не допустити заподіяти злочин, але й частина юрби відважується навіть відверто похвалити злочинців. І коли, після притлумлення реакційного вибуху, влада справляє похорон офіцера Кубілая, як національного героя, людність, морально відповідальна за цю смерть, майже вся не бере участі в похоронах.

Ось чому уряд вважав за потрібне вжити надзвичайних заходів, які поглядно може видаються невідповідними до розмірів самої події.

У Стамбулі, в палаці «Долма Бахче», де тоді перебував президент республіки, збирається надзвичайна нарада, на яку з Ангори виїжджають: начальник генерального штабу Февзі Паша, голова Меджілісу — Кіазім Паша і голова Уряду — Ісмет-Паша. Наслідком цієї наради, міністер внутрішніх справ — Шукрі Кая і інспектор армії Фах Редін Паша особисто виїжджають в Менемен на слідство. Меджіліс, на пропозицію Уряду, схвалює постанову про запровадження на один місяць стану облоги в Менемені, в Маніссі і Балікессері. У Стамбулі, Смірні, Балікессері, Маніссі, Конії, Алі - Шахірі, Ак - Гіссарі і ряді інших міст провадиться масові труси й арешти. У Стамбулі заарештовують і славнозвісного «Полюс - Полюсів» Накшибенді — дев'яносторічного шейха Ессада, що мав першу роль в організації реакції у Туреччині. Заарештованих, що їх було до кількох сот чоловіків, перевозять в Менемен, де ставлять до суду 106 чоловіків, в тім числі кілька жінок.

По всій країні організується мітинги протесту проти реакційного виступу. Сотні телеграм, де висловлюється обурення з Менеменського злочину, посиляється Урядові з усіх закутків країни.

Чи вирваний остаточно ґрунт з - під ніг реакції?

Доводиться думати, що тимчасом ще не вирваний. Щоправда, немає сумніву, що всяка спроба повернути Туреччину до старого зазнає невдачі. Але навіть не вдалі виступи, як менеменський, підточують сили молоді республіки і затримують її розвиток на шляху прогресу.

Які чинники сприяють і творять підставу для реакційних виступів у Туреччині?

Перш за все, за найкращого носія і поширювача бацили реакції правлять всілякі релігійні організації.

Як відомо, в Туреччині, а втім і в інших країнах Ісламу, є дві категорії духівництва, які за аналогією з тим, що є в християнській релігії, можна назвати білим і чорним духівництвом.

До першої з цих категорій належить духовництво мечетів: муфтії, імами, хатібі і ваїзи (проповідники), ходжі. Друга категорія — це різні манаські ордени (дервіші), що на чолі їх шейхи.

Як і в історії інших релігій, манаські ордени в магометанстві явище наосне і пізніше, яке не випливає із основних догм корану і пустило своє коріння на ближчому й середньому сході під сильним впливом панівного раніш тут християнського покрученого містицизму.

Біле мусульманське духовництво, для якого манаські ордени з їхніми шейхами, що мають здебільша репутацію святих, становлять небезпечну конкуренцію, яка забирає велику частину прибутків, любить повторювати слова магометові: «Нема манаства в ісламі». Це не заважає тому, що там, де цього вимагають матеріальні інтереси, ходжі і імами самі вступають до різних манаських сект. І це, не зважаючи на те, що для суннітів, до яких належать турки, манаські ордени є ересь, яка становить переходовий ступінь до шіітства. Через усю турецьку історію, під час довговічної боротьби між оттоманською імперією, що намагалася узалежити собі під прапором халіфату увесь іслам, і Перською монархією, що вдалася до шіітства, як важливої зброї проти узалежнення халіфатові, дервіські ордени, що зазнають впливу шіітства і опікувані від перських шахів, були доброю ворожою отоманізму перською агентурою.

Та не зважаючи на це, дервіство помалу мало зміцніло, набуло великого впливу в Туреччині і тісно зв'язало свою долю з Оттоманською імперією.

Ряд дервіських орденів мав навіть першу роль в турецькій історії. Серед цих братств слід відмітити: «руфаї» або ревучі дервіші, що часто сполучали свої ритуали з самотатуванням «бекташі», «мевлеви», (дервіші вертуни), «накшибенді», «кадірі».

Найбільший вплив серед цих орденів мали бекташі і мевлеви.

Колись основник ордену бекташів брав близьку участь в організації війська яничар, що відбуло таку видатну роль за доби завоювань і розквіту Оттоманської імперії. Відтоді бекташі стали наче невід'ємною частиною цих преторіанців. Бекташі поділили і трагічну роль цього війська, що його знищив 1826 року султан Махмуд II, коли воно вже відбуло своє і стало найрегресивнішим чинником турецької історії. Відтоді значення і влада бекташів зійшла майже на нівець.

Мевлеви або дервіші вертуни, що мали центр у Конії, набули своєї ваги через близькість до османської династії. 13-го сторіччя, основник ордену — видатний поет і мистик Джелаледдін Румі підтримав династію османів, що наближалася до свого кінця і йшла на зміну сельджусидам. Відтоді доля ордену стала тісно зв'язана з отоманізмом. Щоразу, коли на трон стає новий султан, вшануванням об'язуванням його шаблею пророка (звичай, що заступав у Туреччині коронування), яку зберігалася в мечеті Ейуба в Стамбулі, належало шейхові цього ордену. Підчас війни, коли умер султан Муххамед Расід і на трон вступав Вахіддін — останній оттоманський султан, голову мевлевів, що був тоді в Єгипті, привезено в Стамбул німецьким підводним човном, бо без його участі обряд уведення на трон не мав би того значіння, якого йому надає в очах релігійних елементів виконання цієї старої традиції.

Орден накшибенді, що цікавить нас через менеменські події, де він був за провідника, теж мав великий вплив у дореволюційній Туреччині. Багато султанів належало до цього братства і нинішній шейх «Полюс - Полюсів» Ессаб - Еффенді посідає поважне становище серед дервіських і близьких до нього елементів.

Небезпека з політичного погляду ордену накшибенді та, що послух членів братства своїм шейхам тут на найвищому ступені. Кожне шейхове слово для членів конфедерації є категоричний закон, що його виконується без жодного заперечення. Крім того, накшибенді пильно конспірує свою діяльність. Всі члени братства зв'язані обіцянкою мовчання про те, що відбувається в їхньому оточенні. Взагалі їхній статут вимагає повздержливості і в розмові.

Накшібенді проповідують «тарикат» тобто дослівно «шлях до досконалости» — містичне наближення до божества. Послідовники «тарикату» повинні зректися всього, виснажувати себе, зректися бажань і волі та всього особистого «я». Мюрід, ставши до послуг шейха, сліпо і без заперечень слухає всі накази його, не сміючи навіть міркувати — лихе чи добре йому наказано влітати.

Звісно, в руках темних пройдисвітів — шейхів, що гарячого працюють коло організації реакції, мюрадизм накшібенді є найнебезпечніша політична зброя. І не дивно, що за дуже коротку історію молодого революційної Туреччини, накшібенді змушує говорити про себе не вперше.

Досить сказати, що повішений п'ять років тому, в Діярбекірі, курдський ватажок шейх Саїд, що через його рух за малим не повалився кемалістський режим, належав до цього братства. У його повстанні орден мав далеко не останню роль.

А втім, ця роль уже змусила уряд звернути особливу увагу на чорне духівництво, як на найголовніший чинник реакції. Першими роками революції кемалізм змушений був вважати на ті впливи, яких віками монопольного панування набуло духівництво в Анатолії. Люди в тюрбанах і сутанах сиділи на лавах меджілеу. Щоб догодити релігійним фанатикам, навіть дружини прибулих із Стамбулу урядовців, де вже панували європейські звичаї, повинні були затуляти свої обличчя чаршафами. Релігійний ригоризм і пуританство першої епохи національного уряду, були кроком назад щодо останньої епохи султанізму. В цілому ряді державних і громадських явищ життя, керівні кола і далі вважали на релігію і всесильне духівництво.

Та після повстання шейха Саїда для кемалізму на весь обсяг стало питання: або вирвати в реакції її могутню зброю — релігію, або бути знищеною від реакції.

Було зрозуміло, що релігія тихцем працює і лише чекає слушного часу, щоб повалити республіканський лад і поновити колишній теократичний, за якого вона мала всі вигоди.

Надто чорне духівництво ставало небезпечним ворогом новому режиму. Треба було насамперед завдати йому рішучого вдару. І ось, 1925 - го року, уряд видає закон про скасування судів шері, про закриття духівничих шкіл «медресес», про ліквідацію «текке» і «зав'є» (монастирів), про конфіскацію маєтків релігійних конгрегацій і передачу їх на потреби народньої освіти.

У чорного духівництва, отже, вирвано одразу його матеріальну базу.

Реформа відбулася майже гаразд. Але вона не була досить радикальна. Бо-ячись порушити інститут приватної власности, уряд конфіскував лише те майно, яке в кадастрових записах офіційно вважалось за власність конгрегації. Але те майно, яке хоч і належало фактично монастирям, а формально було записано на ім'я шейхів, залишено у їхню власність.

Зберігши великі прибутки, шейхи тимчасово припинили. Дервіші, що і в монастирській житті виконують різні професії, взялися за ремесла та торгівлю, які не заважали їм нішком збиратися, виконувати ритуали і потай провадити релігійну пропаганду. Вже незабаром і шейхи, і дервіші очунались від удару, що завдано їм через закриття текке, і знов почали збирати свої сили.

Закон не забороняв шейхам широко відчиняти двері своїх приватних жител для відвідування учнів, що бажануть з ними бувати і добувати поуку та приносити їм подарунки.

І шейхи широко використали це право. Поводі до них почали збігатися прочани фанатичних реакційних елементів зідусіль. І якщо головний шейх мевлевів не зважив на цю можливість і, втративши віру в майбутнє, скочив з п'яти-поверхового стамбульського дому, то обачніший «кутуплактап» накшібенді, не зважаючи на свої 90 років, перетворив свою багату віллу коло Стамбулу на справжню штабквартиру майбутніх боїв за каліфат і реакцію.

Звідси пішли поради і інструкції в найдальші закутки Туреччини. Тут будувалося пляни прийдешніх повстань і виступів. Звідси призначалося всю складну

гієрархію братства, що була разом і кадрами реакційного руху. Звідси йшли політичні інтриги аж до Іраку, де живе один з синів старого шейха. Досить сказати, що братство накшібенді мало зв'язок з... ославленим полковником Лоуренцом.

Поряд з діяльністю головного штабу, пробуджувалось і життя релігійної периферії. Дервіші почали збиратися на приватних квартирах, кав'ярнях, що власниками їх були свої люди. Ось так почали функціонувати справжні таємні «текке» різних сект, зокрема накшібенді і кадерів. Менеменський «махді» — Мехмед Дервіш, також мав у своїй кав'ярні в Маніссі таку «текке», де він, за допомогою гашишу і облудливих ритуалів, набирив і підготовляв безпосередніх виконавців менеменського виступу.

Тепер урядові сфери починають розуміти, що ліберальне ставлення до релігійної діяльності дуже небезпечно для режиму. Релігія не може бути неутральна, обмежена лише духовною сферою. Вона вкрізь має ясні ознаки реакційно політичної сутності і завжди буде смертельним ворогом революційного режиму. Розігнати «текке» замало. Треба випалити розпеченим залізом всі середовища цієї зарази. Потрібне пильне око і нещадне нищення всякої спроби відновлення їхньої реакційної чинності в самому початку. Але треба ще й інше.

Кемалізм визволив турецький нарід від чужоземної інтервенції і монархічного режиму. Але він не дав селянству — головному факторові революційної перемоги — змоги поліпшити своє вкрай бідолашне положення.

У країні скрізь відчувається крайнє убогство і незадоволення широких трудящих мас, а це сприяє всіляким реакційним виступам. Щоб знищити остаточно ґрунт із-під ніг реакції, потрібні широкі реформи на користь селянству і інших шарів трудової людності Туреччини.

Туреччина

Січень 1931 року.